

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRRLIGI
TÜRKMEN POLITEHNIKI INSTITUTY

Nuryýewa A

**“PUDAGYŇ
YKDYSADYÝETI”**

Aşgabat 2010

Giriş.

Häzirki zaman ykdysadyýeti baradaky garaýyş, ýokary göterilişiň ykdysadyýetiň ösüşiniň medeniýetiň gymmatlyklary bilen sazlaşan halatynda başlanýandygyny tassyklaýar.

Türkmenistan öz ykdysady nusgasyny düzmek bilen , ykdysadyýetini dünýä hojalygyna amatly girizmek arkaly milli bähbitleri goramagy esasy wezipe edip goýdy.

Ykdysadyýet –adamlaryň gundelik durmuşynyň bir bölegidir , adamlar özleriniň daşyny gurşap alan ykdysadyýet bilen her gün iş salyşyp, ykdysadyýetçylaryň ulanýan adalgalaryny ulanýarlar (pul, nyrh, zähmet haky, girdeji Durmuşda ýaşap , ykdysadyýetden daşda durmaklyk mümkin däl.

“Ykdysadyýet”-diýen söz biziň hemmämiz üçin tanyş söz , ýöne aýry-aýry many beryär. “Ykdysadyýet näme?”-diýen sowal köp adamlary gyzyklandyrýar.

Bu termin iki söz, “oýkoş” (öý, hojalyk) we “nomos” (bilýän, kanun) sözlerini birikdirmeginden emele gelipdir diýip hasap edilýär, onuň sözme-söz manysy bolsa öý hojalygyny alyp barmagyň usullary barada düzgünnamanyň ýygyndysy diýen manysyny berýär.

Ykdysadyýet – bu adamlaryň özlerine zerur bolan harytlary we hyzmatlary almak maksady bilen önümçilige we birek – birek bilen alyş- – çalyşa gatnaşýan adamlar baradaky ylymdyr. Bu durmuşy ylym bolup çäkli bolan baýlyklary bilen çäksiz islegleri kanagatlandyrmak üçin jemgyýetiň saýlap alan ýoluny beýan edýär we seljeriş geçirýär.

Ykdysadyýet – bu döretmek we ulanmak ýoly bilen zerur bolan durmuş nygmatlaryny ösdürip, adamlaryň we jemgyýetiň isleglerini kanagatlandyrmagy üpjün edýän hojalyk ulgamydyr. Ykdysadyýetiň esasy maksady – adamlaryň ýaşaýşynda işjeňlik ýagdaýyny saklamakdan, adamzat nesliniň dowam etmegi üçin şertler döretmekden, jemgyýet agzalarynyň hal ýagdaýlaryny gowulandyrmakdan ybaratdyr.

Kärhananyň önünde şu esasy maksatlar goýulýar:

- 1) Maýa goýumlaryň netijeliligini ýokarlandyrmak;
- 2) Maddy-tehniki binýatyny täzelemek;
- 3) Maddy sygymlylygyny peseltmek;
- 4) Önümçilik tapgyrynyň dowamylygyny gysgaltmak ;
- 5) Önümiň hilini ýokarlandyrmak;
- 6) Alyp barýan resmi kagyzlaryň dolanşygynxň hilini ýokarlandyrmak;
- 7) Guramaçylyk düzümini özgertmek.

Milli Maksatnamanyň baş ugry Türkmenistanyň ilatyň üaňaýyş derejesini üpjün edýän , durmuş ykdysady ösüşiň esasy görkezijileri boýunça ösen, dünýa derejesindäki ýurda öwürmeklige gönükdirilendir.

Milli Maksatnamada ileri tutulýan üç ugur keskitlenildi :

1. Türkmenistany dynýäniň ösen ýurtlarynyň derejesine ýetirmek , ykdysady ösüşiň we zähmet öndirijiliginiň ýokary depginleriniň täze tehnologiýalary we önümçilikleri ornaşdyrmagyň hasabyna ykdysady garaşsyzlygy gorap saklamak.

2. Bir adama düşýän jemi önümiň öndürilişini yzygiderli ösdürmek

3. Goýum işjeňligini ýokarlandyrmak we önümçilik –tehniki maksatly binalaryň gurluşyny artdyrmak.

Kärhana- ykdysadyýetiň esasy bölegi.

Kärhana - bu önümçilik bilen baglynyşykly , işiň belli bir görnüşini bilen meşgullanýan , önümi enjam arkaly öndürmek üçin döredilen we pudaklarda köpçülik üçin hyzmat etmäge zähmetiň jemgyýet bölünişiň öýjügi .

Kärhana bazar ykdysadyýetinde haryt we maddy bazar hyzmatlar görnüşinde önüm öndürýär . Ol maliýedäl , kommersiýa gurama bolup durýar .

Kärhananyň hereketi , kommersiýa gurama hökmünde peýda almaga gönükdirilen (ýa-da özbaşdak telekeçilik girdeji),

töwekgellik bilen baglanşykly we ýiti bäsdeşlik şertinde bolup geçýar.

Kärhanalar – bazar ykdysadyýetiň maliýedäl sektoryň içinde hakyky sektory emele getirýärler .

Ykdysadyýetiň hakyky sektoryň institusional birlikleriň hereketiniň spesifikasiýasy(aýratynlygy)-maddy önümçiligiň tehnologiýa prosesleri kämilleşdirmekden ,zähmetiň öndürililiğini ýokarlandyrmakdan , ylmy-tehniki ösüşiň täze derejelere yzygiderli geçmeklikden ybarat . Ykdysadyýetiň hakyky sektory jemi içerki önümiň uly bölegini öndürýar. Şonuň üçin kärhanalary ,ykdysadyýetiň esasy zwenosy diýip atlandyrylýarlar .Haýsy bolsada ykdysady ulgamynda kärhanaň aýrylmaz alamaty – bu önümi maşyn (enjam) arkaly öndürmegi we onuň bilen baglanşykly maddy hyzmatlary ýerine ýetirmeklik bolup dur.

Kärhanaň öndürýän we girdeji almak üçin kärhanadaň daşyna ugradylan zada – önüm diýilýar .

Tebigatyň beren zähmet predmetleri (nebit , kömür)- olaryň gazyp alynan wagtynda gymmaty ýok bolýar (sebäbi olar başga kärhananyň önümi däl) we bu ýagdaýy sebäpli önümçilik harajatlaryna goşulanok.

Önümçilikde ulanylýan suw, howa diňe önünden gaýtadan işlenilen wagtynda harajatlaryň sanyna goşulýar(mysal: arassalanan suw, gysylan howa).

Amortizasiýany doly geçiren ýöne işläp duran desgalar – tebigatyň mugut güýçlerine deňişdirilýär .

Kärhanalar önümçilik , maliýe däl , institusional birlikler hökmünde önümçilikdäl , maliýe däl , institusional birliklerden tapawudy bar,ýöne ikisem bilelikde maliýe birliklerden tapawud edýärler .

Hakyky sektor – bu maddy önümçilik :tebigat maddasyny gazyp almak we gaýtadan işlemek , ýangyjy energiýa öwürmek , giňişligi kesip geçmek .

Maddy önümçilikde zähmet predmeti –tebigat bolup durýar.Önümçilik däl çäginde “zähmet predmeti ” - bu adam . Önümçilik däl çägiň hyzmatlary adamyň özüni üýtgetýärler.

Hyzmatyň aýratynlygy – ykdysady hereketiň görnüşi hökmünde –önümçilik prosesini we sarp edijilik prosesini bir wagtda bolup geçýäninden ybarat.

Kärhana – bu gurluşy emele getirýän , harytlary we bazar hyzmatlaryöndürýän , girdeji hökmünde we individual telekeçilik girdejini önümiň çykarylyşyň gymmatyndan hususy girdejini emele getirýän , ykdysadyýetiň maliýe däl çäge degişli organizasion – hukuk formalaryň köp görnüşligini hasaba alyp , kommersiýa gurama hökmünde salgyt alynmaga degişli maddy önümçilik birligi.

Bap I. Ykdysadyýetde habar hadysalary we olary awtomatlaşdyrylmagynyň obýektiv zerurlygy.

1.1Habar baýlygynyň we habarlaşmagyň düşünjesi

1.2Habar ulgamlarynyň düşünjesi we toparlara bölünilişi

1.3Habar tehnologiýasy – habar ulgamynyň esasy düzüji bölegi

1.4Habar ulgamynyň ahyrky ulanyjynyň awtomatlaşdyrylan iş ýeriniň niýetlenilişi we düzümi.

1.1Habar baýlygynyň we habarlaşmagyň düşünjesi

Habar baýlygy – ykdysady döredijiligiň habarlaşmagynyň esasy.

Häzirki zaman jemgyýeti habarçy diýip atlandyrýarlar. Şonda göz önüne tutýarlar – jemgyýetiň ähmiýetli bölegi habaryň öndürilişi, saklanmagy, taýýarlanmagy şeýle hem onuň ýokary görnüşi bolan – bilimler bilen meşgur bolýar. Bu jemgyýetiň aýratynlygy habaryň üznüksiz çalşygyndan durýar.

Kompýuter tehnikanyň we telekommunikasiýalaryň giň ösüşi, habary uly göwrümlerde we ýokary tizlik bilen saklamaga, ýygnamaga, taýýarlamaga we geçirmäge mümkinçilik berdi. Täze habar tehnologiýalara laýyklykda adamyň önümçilik we önümçilik däl döredijiligi, onuň gürründeşliginiň gündeki töweregi, dünýä siwilizasiýasy tarapyndan taýýarlanan ruhy baýlyklaryň , bilimleriň we tejribäniň goşulmagy sebäpli giňeyärler. Ykdysadyýet az derjede maddy amatlyklaryň önümçiligi ýaly we uly derejede – habar önümleriň we hyzmatlaryň döredilmegi we ýaýramagy ýaly häsýetlendirilýär. Täze ykdysadyýeti üçin habar edil industrial ykdysadyýeti üçin nebit we onuň önümleriniň bolşy ýaly, bilimleri almak üçin “ýangyja” öwrülýär.

Aýratyn adamlaryň toparynyň, kärhanalaryň döredijiligi olaryň habarlary bilmegine we bar bolan habary netijeli ulanmagyna bagly bolýar. Belli – bir hereketleri

etmezden ozal, habary ýygnamak we taýýarlamak boýunça, ony pikirlenmek we seljermek boýunça uly işleri ýerine ýetirmeli. Islendik ugurda amatly çözülişleri tapmak üçin habaryň uly göwrümleriniň işlenilmegi gerek bolýar, bu ýörite tehniki serişdeleriniň ulanylmagyny talap edýär.

“Habar” ady bilen atlandyrylýan düşünje örän giň bolýar. Ol umumy ylmy derejeleriň toplumlaryna degişli bolýar we dürli ylmlarda ähmiýetli orny tutýar: fizikada, biologiyada, informatikada, ykdysadyýetde, psihologiyada, sosiologiyada we başgalarda.

Habaryň iň ähmiýetli görnüşleriniň biri ykdysady habar. Ol adamlaryň toparlaryny, önümçiligini dolandyrmak, paýlanylyş, çalşyrylma we maddy baýlyklaryň we hyzmatlaryň sarp edilmegi bilen bagly bolýar. Ykdysady habar zähmet, maddy we maliýe baýlyklaryň düzümi we belli – bir pursat üçin obýektler baradaky maglumatlary öz içine alýar.

Habar ykdysady peýdanyň häsýetlerine eýe bolýar we ykdysadyýetde, hojalyk döredijiligiň dowamynda baýlyk we haryt (habar harytlary, hyzmatlar) ýaly ulanylýar.

Umumy ýagdaýlarda habar baýlygy, islendik görnüşde maddy goýberijide bellenen, onuň wagty we giňişlik boýunça ylmy, önümçilik, dolandyryş we beýleki meseleleriň çözülmegi üçin geçirilişini üpjün edýän, ýygnaýan habaryň umumylygy ýaly kesgitlenip bilner. Habar baýlygy kitaplar, žurnallar, faýllar, suratlar, hasabatlar, gündelikler, we şuna meňzeşler görnüşinde bolup biler.

Habar baýlyklary häsýetlendirilýär:

- Mazmuny (köpçülik–ykdsady, ylmy, tehniki, hukuk we ykdysady we ş.m)
- Hususyýetçiligiň görnüşi (döwlet, municipal, şahsy)
- el ýeterliligi (açyk, gizlin, çäklendirilen, ulanylyşdaky)
- görkezmegiň görnüşi (tekstli, şekillendiriş, sesli)
- goýberiji (kagyz, elektron)

Habar baýlyklaryň ulanylmagy adamyň döredijiligi bilen bagly bolýar, ýöne häzirki wagtda olaryň orny we

ähmiyeti ulaldylar. Habar baýlyklary, kärhananyň beýleki baýlykalry bilen, pudagyň we ykdysadyýetiň umumylygynda ähmiýetli orny tutýar.

Habar önümlerine we hyzmatlara maglumatalryň gory, programmaly üpjünçilik, bilim hyzmatlary, maslahat, ylymy - gözleg we tejribe – gurnama işleriň netijeleri degişli bolýarlar. Bu önümler we hyzmatlar habar bazarynda çalşyrylýarlar we taýýarlanylýşyň, önümçiligiň we yüzlenmegiň derejesinde köp sanly aýratynlyklary bilen tapawutlanýarlar.

Habaryň işlenilmeginiň maglumatlarynyň gurnalysyny we hadysalaryň dolandyrmagyny öz içine alýan, habar baýlyklarynyň dolandyrylyşy aýratyn dolandyryş wezipesine saýlanylýar. Bularyň ählisi habarlaşdyrma diýip atlandyrylýan hadysa bilen bagly boýar.

Habarlaşdyrma – habar baýlyklary ulanmagyň we döredilmegiň esasy fiziki ýüzleriň we eýelik edýän subýektleriň habar talaplaryny kanagatlandyrmak üçin şertleriň döredilmeginiň guramaçylyk sosial – ykdysadyýet we ylymy – tehniki hadysasy. Ol awtomatlaşdyrylan habar tehnologiýalarynyň ulanylmagynda esaslanýar.

Habar baýlyklaryň gorunda informatikanyň pudagy döredi, onuň meselesi – ähli talap bildirýänleri habar bilen üpjün etmek. Global torlaryň döredilmegi we elektron resminamalaryň ulanylmagy habar baýlyklaryna daşlaşdyrylan ýolunuň mümkinçiligini açdylar. Ähli dünýä boýunça habarlary ýygnaýan we ýaýradýan iň iri habar gurnamalary, mysal üçin Dow Jones Telerate habar agentligi, Reuters habar agentligi, döredildi. Distansion okadylma, elektron kitaphanalar tiz ösýärler.

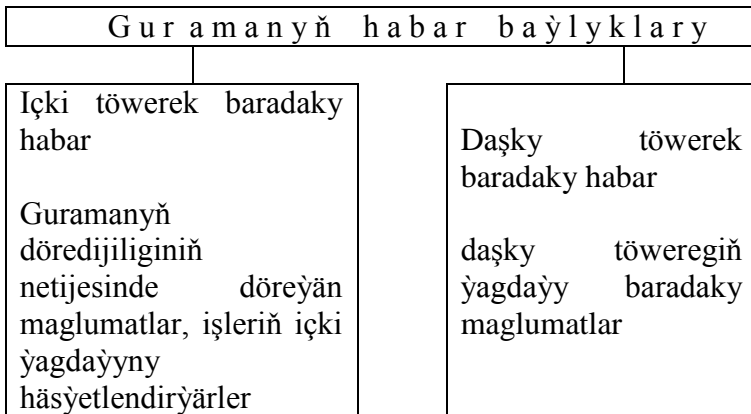
Informatika degişlilikde habar baýlygy hökmünde aýratyn resminamalara, resminamalaryň massiwlerine we kitaphana ýaly gurnalan, habar ulgamlaryndaky faýllaryna düşinilýär.

Dogry çözülişleri kabul etmek üçin degişli habar baýlyklaryna eltýän ýörite ýoly gerek bolýar. Bu ýerde bazar gatnaşyklaryň,

şol sanda tölenýän gatnaşyklaryň şertlerinde el ýeterli bolýan, dürli çeşmeler barada gürrüň gidip biler.

Döredilmegiň çeşmeleri we belli-bir gurama bolan gatnaşygy boýunça habar baýlyklary içki we daşyklara bölünip bilnerler.

Içki baýlyklara, guramanyň işleýän döwründe döredilýän we onuň dürli bölümçeleri bilen özgerdilýär (bazaly maliýe habary, önümçilik habarlary, guramanyň bilimlari, baýlyklaryň paýlanylşy-kapital, zähmet we başgalar baradaky habar degişli bolýar).

Surat.1.1 Guramany dolandyrmak üçin gerek bolýan habar baýlyklarynyň gurluşy.

Şonda esasy orny hasabatlylyk tutýar, ol wagtyň belli-bir döwri üçin guramanyň döredijiligi baradaky dolandyryş, statistiki we hasabat habaryň umumylygy bolup durýar. Hasabatda bar bolan görkezijiler, seljermäniň, meýilleşdirmäniň, anyklamagyň we guramanyň ýagdaýynyň barlagynyň şeýle hem beýleki meseleleriň çözüşinde habar gory bolup çykyş edýär.

Ýöne guramanyň ýagdaýynyň toplumlaýyn bahasyny bermek üçin we onuň ösüşiniň geljegini kesgitlemek üçin daşky töwerek baradaky habarlaryna eýe bolmak gerek bolýar, olar

guramanyň döredijiligine täsir edip bilýärler. Bu daşky habar dürli çeşmelerden alnyp bilner, şol sanda habar bazarynda hem. Habar bazaryny birnäçe sektorlara bölmek bolýar:

- iş habary ;
- ylmy we hünär habary;
- sosial-ykdysady habary;
- köpçülik we sarp edijili habary;

Bazar ykdysadyýetiniň şertlerinde, gurama üçin daşky çeşmelerden gelyän, iş habaryň orny örän uly bolýar.

Ýokary kanunberiji we ýerine ýetiriji agzalar kanunlary we beýleki reglament resminamalary çykarýarlar. Olara esaslanyp ähli guramaçylyk ulgamlaryna işlemek gerek bolýar.

Tablisa 1.1 İş habaryň gurluşy

Habaryň görnüşi	Beýany
Makroekonomiki	Ýurduň umumy ýagdaýyny häsýetlendirýär we ýörite döwlet ýa-da garaşsyz institutlar tarapyndan hödürlenýär
Maliýe	Firmalaryň maliýe ýagdaýlaryny kapitallaryň, investisiýalaryň gymmat baha kagyzlaryň emissiýasynyň bazarynda gurnalan koýunkturany häsýetlendirýär, maliýe habaryň ýörite gulluklary broker kompaniýalary, banklar we beýleki firmalar tarapyndan hödürlenýär
Biržaly	Gymmat baha kagyzlaryň ýagdaýy, walýuta kurslary, hasap we prosent goýumlar, fondly indeksler baradaky habar, banklar, biržalar we ýörite agentlikler tarapyndan hödürlenýär
Kommersiýa	Kärhanalar (banklar, firmalar, korporasiýalar) olaryň önümçilik baglanşyklary, çykarylýan önümleri, baglanşyklar, bahalar, tennologiýalar, ýolbaşçylar, aksionerler, we başgalar baradaky habar, maglumatlaryň elektron gory we tüzelenýän çap görnüşleri hökmünde hödürlenýär
Statistiki	Ykdysady maliýe, biržaly, sosial we beýleki maglumatlar dinamiki hatarlar we anyklamalar görnüşinde hödürlenýär
Iş habary	Telekeçiligiň dürli ugurlaryndan gelyän habar, agentlikler we köpçülik habar serişdeleri (KMS) tarapyndan hödürlenýär

Daşky iş habarlaryň çeşmelerini birnäçe toparlara bölmek bolýar (1.2 tabl)

Toparyň ady	Düzimi
1	2
Ýokary kanunberiji we ýerine ýetiriji agzalar	Prezident Hökümet Mejlis Maliýe ministrligi, Ykdysadyýetiň ösüşiniň ministrligi Döwlet statistikanyň edara gullugy Pudak ministrlikleri we beýleki komitetler Salgyt gullugy Banklar Ýörite agzalar we gulluklar

1	2
Ýerli we daşaryýurt habar beriji serişdeleriň önümi	Çap etmek, radio, telewideniýe
Korporatiw forumlar	Kongressler, simpoziumlar konferensiýalar, ýygnaqlar seminarlar, bazarlar, duşuşyklar
Çap ediliş önümleri	Gözleg, akademiki, okuw, konsaltling we beýleki guramalaryň Deponirlenen hasabatlar we golýazmalar, çaphanalaryň ýöriteleşdirilen edebiýaty
Elektron önümi	Maglumatlaryň ýöriteleşdirilen gollary magnit, lazer, optiki we magnitoptiki disklerdäki habar kitaphanalar, portallar, saýtlar habar torlary we ulgamlary maglumatlaryň arhiwleri
Korporatiw guramalar	Asosiasiýalar, biržalar, maslahat beriji we ekspert firmalar Habar -analitiki agentlikler, reklama agentlikler
Partnýorlar bar bolan we hemişe kliýentler	Bellige alyş resminamalar. Biznes – planlar. Teklipler

Köpçülikleýin habar beriji serişdeler ykdysady we syýasy habary berýärler. Dürli derejedäki korporatiw forumlar habaryň çalşygyna, meseleleriň çözülişine, ýagdaýlaryň, agzalaryň pikirleriniň maslahatlaşylmagyna ýol açýarlar.

Çap we elektron önümi dürli guramalaryň gözlegleriniň netijeleri bilen tanyşmaga mümkinçilik berýärler. Elektron önümi – habar tehnologiýalaryň merkezi zynjyry. Ol tizlikli ýaýradylmagyň ähmiýetli serişdesi bolup durýar. Onuň üçin araçäkler, dil päsgeçililikler, aralyklar we beýleki çäklendirmeler ýok bolýarlar.

Daşky we içki habaryň esasynda döredilen habar baýlyklaryň ulanylmagy guramanyň döredijiligini saklaýar we aşakdakylary üpjün etmek üçin ugrukdyrylan:

- harytlaryň bazarynda bäsleşigiň ýokarlanmagy;
 - guramanyň, onuň territorial bölümleriniň döredijiligi baradaky doly maglumatlaryň hasaba alynşy, giriş barlagy we uzakwagtly saklanmagy;
 - daşky guramalara (salgyt gullugyna, aksionerlere we ş.m.) görkezmek üçin, şeýle guramanyň döredijiligini dolandyrmak üçin hasap we analitiki hasabatlylygyň döremegi.
- Ýeke-täk habar giňişliginiň tehnologiýasynyň saklanylmagy (şol sanda direktiw, normativ we sorag-jogap habarynyň) we başgalar.

Häzirki wagtda ykdysady obýektleri dolandyrmagyň pudagynda, kompýuter tehnikanyň, programmaly üpjünçiligiň, telekommunikasiýalar özleşdirilmegi bilen bagly bolan ähmiýetli üýtgemeler bolup geçýärler.

1.2 Habar ulgamlarynyň düşünjesi we toparlara bölünilişi

Häzirki zaman guramany netijeli dolandyrylyşy çylşyrymly mesele bolup durýar, şol sanda ulanylýan baýlyklaryň we operasiýa töweregiň üýtgeýişiniň yokary tizligini göz önüne tutup. Dolandyrmagyň esasy wezipeleri hökmünde, meýilleşdirme, guramaçylyk, koordinasiýa, barlag we seljerme çykyş edýarler, olar guramaçylygyň döredijiliginiň dürli ugurlarynda köp ölçegli giňişliginde amala aşyrylýar. Ýokarda agzalan wezipeleriň yerine ýetirilýän döwründe döreyän, dolandyryş çözülişler belli-bir yerine ýetirijiler üçin

başlangyç pursady bolup durýarlar. Bazar şertlerinde bäsleşigiň ýeňijiligine ýetmek üçin, ilki bilen, alynan ykdysady obýektiň ýeke-täk habar giňişligini döredýän doly, hakyky we öz wagtly maglumatlaryny eýelemek gerek bolýar. Bular ýaly giňişlik, dolandyryş çözülişleriň kabul edilişini gollamagyň awtomatlaşdyrmagyň serişdelerini ulanmak bilen elektron resminamalaryň dolanşygynda döredilip bilner.

Ykdysadyýete umuman , şeýle hem onuň aýratyn bölümlerini (kärhanalar, firmalar, kompaniýalar, edaralar we ş.m.) dinamiki ulgamlara degişli etmek bolýar. Bular ýaly ulgamlaryň işi, üýtgeýän daşky töweregiň täsiri we habaryň uly göwrümleriniň işlemegi bilen galtaşýar.

Ulgam hökmünde, belli-bir maksadyna ýetmek üçin bilelikde işleýän özara bagly komponentleriň ýygynynda düşünilýär. Ulgamy beýan etmek üçin aşakdaky düşüňjeler ulanylýarlar:

- gurluş (elementleriň köplügi we olaryň baglanşyklary);
- girişler we çykyşlar (maddy, maliýe, habar akymlyry, ulgama girýän we çykýan);
- hereketiň kanunlary (wezipeler, ulgamyň baglaýan girişleri we çykyşlary);
- maksatlar we çäklendirmeler (üýtgeýänler bilen beýän edilýän, ulgamyň işlemeginiň hadysalary, aýratyn üýtgeýänlere çäklendirmeler goýulýarlar)

Dolandyрма hökmünde, goýulan maksadyň ýetilmegine eltýän, ulgamynyň ýagdaýynyň üýtgemegine düşünilýär. Ulgamy dolandyrmagyň prosesi dolandyrmagyň maksatlary, daşky töwerek we içki şertler bilen kesgitlenilýär. Kibernetikanyň nukdaý nazaryndan bu proses, maksada ýetmek üçin ulgamyň elementlerine urukdyrylan täsiri ýaly beýan edilýär we daşky töweregi, obýekti dolandyrmagyň apparadynybirleşdirýän, habar hadysasy hökmünde hödürlenip bilner.

Ulgamy dolandyrmagyň hadysasynyň esasynda ýatan habar çalşygy aşakdaky işleriň amala aşyrylmagynda jemlenilýär:

- dolandyrylýan obýektiň ýagdaýy barada habaryň ýygnaýşy;

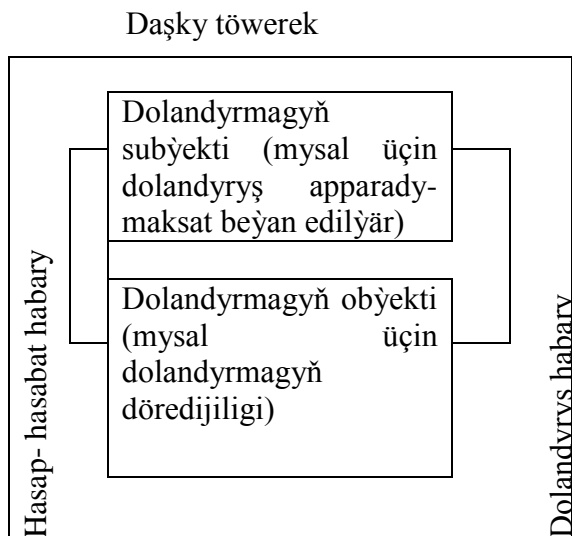
- alynan habaryň seljermesi we arzuw edilýän obýektiň ýagdaýynyň deňeşdirilmegi;

- obýekte dolandyryjy täsiriniň geçirilişi.

1.2 suratda ykdysady obýekti dolandyrmagyň ulgamynyň mysaly görkezilen. Suratdan görnüşi ýaly, dolandyryş, dolandyrmagyň baglanşyk kanallarynda hereket edýän, habaryň alynmagynda, işlenilmeginde we ulanylmagynda esaslanan. Dolandyryş habary (planly, normatiw we buýrujy habaryň umumylygy) daşky töweregi baradaky habary we dolandyrmagyň maksatnamalaryna laýyklykda dolandyryş apparady bilen döredilýär. Hasap – hasabat habary dolandyrmagyň obýekti bilen döredilýär we oňa obýektiň içki ýagdaýy we daşky töweregiň täsir edililik derejesi serpikdirilýär.

Daşky töweregi baradaky habar – normatiw – kanunberiji habar, ol döwlet edaralary tarapyndan döredilýär. Dolandyrmagyň obýektine subýektden iberilýän dolandyryş habaryň akymlyary we hasap – hasabat habarynyň akymlyary, dolandyrmagyň obýekti we subýekti arasyndaky habar baglanşyklary hökmünde çykyş edýär. Dolandyrmagyň netijeliligine ters baglanşygyň üsti bilen ýetilýär – dolandyrylýan obýektiň ýagdaýy baradaky alynan habar. Habaryň akymlarynyň seljermesiniň esasynda degişli dolandyryş çözülişleri kabul edilýärler.

Daşky
Çykýan
habar
töwerek
baradaky
habar

1.2 surat. Ykdysady obýektiň dolandyrylmagynyň gurluşy.

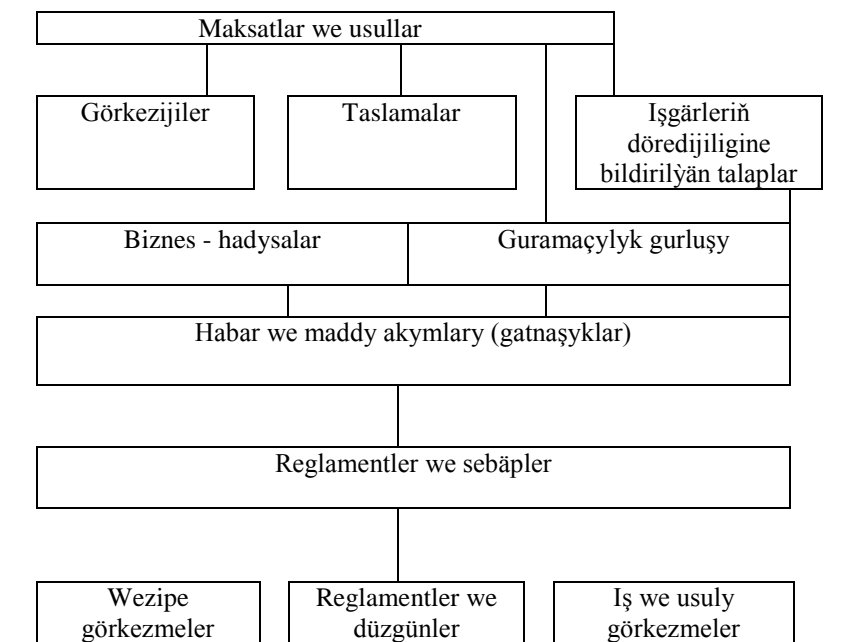
Çykýan habar ykdysadyýetiň beýleki obýektleri üçin, ýokardaky guramalar üçin niýetlenen: hasabat maliýe habary, döwlet agzalary, inwestorlar, karz berýänler we başgalar üçin, marketing habary potensial sarp edijiler üçin. Guramanyň dolandyryş ulgamyny gurýan bazaly elementlerine (1.3 surat) deňişli etmek bolýar:

- maksat we usullar
- biznes hadysalar
- guramaçylyk gurluşy (dolandyrmagyň gurluşy)
- hereket etmegiň usullary (akymlar we kommunikasiýalar)
- reglamentler we sebäpler (işgärler).

Dolandyryş ulgamynyň ösüşiniň meselesi, onuň netijeliliginiň we biznesiň tutuşlygyna ýokarlanmagy, onuň her – bir elementiniň gerekli ýagdaýynda saklanylmagyndan durýar.

Goýlan maksada ýetmek üçin habary saklamak, taýýarlamak we bermek üçin ulanylyan serişdeleriň usullaryň, işgärleriň özara baglanşyk umumylylygy habar ulgamyny düzýär(HU).

Awtomatlaşdyrylan habar ulgamy bu kompýuter we komunikasiýa enjamlary, programmaly enjamlary , programmaly üpçünçiligi, dil serişdeleri, habar baýlyklary şeýle hem ulgamlaryň işgärleriň jemi hökmünde çykyş edýän toplum. Çözülişleri kabul etmek üçin we ulanyjylaryň habar talaplaryny kanagatlandyrmak üçin hakyky dünýäniň bir böleginiň dinamiki habar modeliniň goldawyny ulgam üpjün edýär.

1.3surat Guramany dolandyрма ulgamynyň bazaly elementleri

1.3 Habar tehnologiýasy – habar ulgamynyň esasy düzüji bölegi

Habar tehnologiýalary (HT)

Habaryň ýygnaşsny, taýýarlansny, saklansny, gözlegini we ýaýradysny üpjün edýän hadysalar – habar hadysalaryň amala aşyrysny üpjün edýän infragurluş. HT habar baýlyklary ulgamyň hadysalarynyň zähmet göwrümlerini peseltmek üçin niýetlenen, olaryň ynamlylygyny we tizligini ýokarlandyrmak.

Funksional goşmaça ulgamlar we goşundylar

HT-nyň gorunda belli – bir wezipe walýutasynda çözülişleri kabul etmek üçin resminamalary taýýarlamak üçin niýetlenen habaryň seljermesini we taýýarlansny üpjün etmäge niýetlenen ýöriteleşdirilen maksatnamalar.

HU dolandyrmak – HT-nyň funksional goşmaça ulgamlaryň we olar bilen bagly hünärmenleriň optimal gatnaşygyny, HU-nyň döwrüniň dowamynda ösüşini üpjün edýän komponent.

Her-bir awtomatlaşdyrylan habar ulgamy belli-bir pretmet welaýatyna niýetlenen bolýar. Predmet welaýaty diýip, meseleleriň, bilimleriň, adamzat döredijiliginiň, bilimleriň

welaýatyna düşinilýär. Ol ýörite uguryna we onda bar bolan predmetlerine eýe bolýar.

Şonda her-bir awtomatlaşdyrylan ulgam, oňa laýyk gelýän ulanmagyň welaýatynda belli-bir wezipeleriň ýerine yetirilmegine niýetlenen. Awtomatlaşdyrylan HU-nyň köp dürlüligi bar bolan, olary dolandyrmagyň derejesine ykdysady obýektiň hereket ediş pudagyna, dolandyrmagyň hadysasynyň häsýetine, saklanylýan habar baýlyklaryň görnüşlerine, binägärlige ulgama etmegiň usullaryna bolan ugury kesgitleýjiligi bilen tapawutlanýarlar we başgalar.

HU-ny niýetlenilşi boýunça aşakdaky esasy derejelere bölmek bolýar (1.5 surat).

Jemgyýet durmuşynda esasy orny ykdysady habar ulgamlary (YHU) tutýarlar, olar, ykdysady obýektlerini dolandyrmagyň dürli derejeleri üçin habaryň taýýarlanylşy we hödürlenmegi bilen bagly bolýarlar. Bu habar, netijeli dolandyrys çözülüşleri kabul etmek maksady bilen, sazlamagyň we meýilleşdirmegiň, seljermegiň, barlagyň, hasaba almagyň wezipelerini amala aşyrmaga mümkinçilik berýär.

Ykdysady habar ulgamlary döwlet dolandyrylyşynyň ulgamynda derejesi boýunça federal, regional we munisipal manydaky habar ulgamlaryna bölünýärler.

Ykdysady obýektleriň hereket ediş welaýatyna baglylykda senagat-önümçilik pudagynyň we senagat däl pudagynyň ykdysady habar ulgamlaryny saýlamak bolýar. Çözülüşleri kabul etmegiň goldaw berýän ulgamlary (ÇKUGBU)-analitiki HU-ry, ýolbaşçynyň HU-ry – maglumatlaryň seljermesiniň esasynda hereketleriň mümkin boljak görnüşleriniň ýagdaýyny, anyklamagy, ösüşi we bahalandyrylmagyny öwrenýän mümkinçilikleri üpjün edýän ulgamlar. Bular belli – bir wagtyň dowamynda kompaniýanyň döredijiliginiň netjelerini görkezilýär. Bular ýaly ulgamlarda maglumatlar gorunyň häzirki zaman tehnologiýalary ulanylyar.

OLAP (On Line Analytical Processing) maglumatlaryň operativ analitiki taýýarlanylşy, MS (maglumatlaryň saklanylşy, çuň seljermesi we maglumatlaryň wizualizasiýasy. Habar hasaplaýyş ulgamlary ylmy gözleglerde we çyşyrymly we göwrümli hasaplamlary geçirmek üçin taýýarlamalarda ulanylýarlar, dolandyrmagyň awtomatlaşdyrylan ulgamlaryň we ÇKUGBU goşmaça ulgamlary hökmünde, eger-de dolandyryş çözülişleriň taýýarlanylşy çylşyrymly hasaplamlara esaslanýan bolsa. Bulara habar-hasabat ulgamlary, ATU (awtomatlaşdyrylan taslamanyň ulgamlary), barlagyň hyýaly stendleri degişli bolýar. Habar – sorag – jogap ulgamlary, sorag – jogap görnüşindäki habaryň sorag ediljilere ýygnamak, saklamak, gözlemek we bermek üçin niýetlenen; hünär döredijiligiň ähli ugurlarynda ulanylýarlar (Garant, kodeks, referent, konsultant – plýus maşgalanyň ulgamlary: konsultant hasapçylar, hasaplaryň korrespondensiýasy, salgyt hasabaty, konsultant plýus: wersiýa prof, iş kagyzlary, konsultant plýus: ekspert we basgalar).

Bilm habar ulgamlarynyň esasy görnüşleri hökmünde çykyş edýärler: distansion okuwyň, iş oýunlary bilen ulgamlary üpjün etmegiň, trenažyorlar we trenažyor toplumlar. Olar hünärmenleri taýýarlamagyň awtomatlaşdyrylmagy üçin niýetlenen we okadylmagy, okuw prosesiniň dolandyrylmagy we onuň netijeleriniň bahalandyrylyşyny üpjün edýär .

HU dolandyrmagyň ähli wezipeleri awtomatlaşdyrmak üçin niýetlenen, ylmy – gözleg işlerinden, taslamakdan, taýýarlamakdan, önümiň taýýarlanylşyndan we ýerine ýetirilşinden başlap önümiň ulanylyş seljermesine çenli, ykdysady obýektiň işlemeginiň ähli toplumyny öz içine alyanlar, integirlmek diyip atlandyrylýarlar.

Korporatiw HU – bu HU – ry, firmany ýa-da korporasiýany dolandyrmagyň ähli wezipelerini awtomatlaşdyryýan, ofisleriň, bölümleriň, şahamçalaryň, bölümçeleriň arasynda territorial bölünilşine eýe bolýar.

Kompýuter tehnikanyň we aragatnaşyk serişdeleriň ösüşiniň häzirki zaman derejesinde, dolandyrmagyň hadysasynyň awtomatlaşdyrylmygy HU – ny ulanýanlara öňde durýan meseleleri tiz we netijeli çözmäge mümkinçilik berýärler. HU-nyň sarp edijilerini 4 derejelere bölmek bolýar:

1. Ulgamyň administratory – bu hünärmen (ýa-da topar) ulgamyň ulanylşyna we onuň işe bolan ukybyna jogap berýär, sorag edijileriň talaplaryna düşinýär, olar bilen işleýär we maglumatlar bankynyň işiniň kesgitlenmegine, girizilmegine ,goralmagyna we netjeliligine jogap berýär.

2. Amaly programistler – amaly meseleleriň çözülişi üçin, maglumatlaryň goruna talaplaryň amala aşyrylmygy üçin programalaryň taýýarlamagy bilen meşgur bolyarlar.

3. Ulgam hünärmenleri – habar ulgamynyň saklanylmagynyň üpjün edýärler we onuň işe ukybyny amala aşyrýarlar, kompýuterleriň programaly üpjünçiliginiň taýýarlanmagy bilen meşgullanýarlar.

4. Ahyrky ulanyjy (habaryň sarp ediji) bir adam ýa-da topar, olar üçin HU-my işleýär, çakli döredijilik bilen bagly bolýar we programist bolmaýar. Mysal üçin, hasapçy, marketolog, maliýe menedžery, bölümçäniň ýolbaşçysy we başgalar.

Awtomatlaşdyrylan HU-ry hünärmenleriň awtomatlaşdyrylan iş ýerleriň köpçüligini, komunikasiýa serişdeleri we habaryň çalşygyny, beýleki serişdeleri we ulgamlary öz içine alýar.

Häzirki zaman HU-ry dolandyryş çözülişleri kabul etmek we ykdysady seljermesi üçin gerek bolýan, habaryň geçirilişi we taýýarlanylşy, saklanylşy boýunça täze kompýuter tehnologiýalary ulanýarlar, habary taýýarlamagyň häzirki zaman tehniki we programaly serişdeleri bilen üpjün edilen.Ykdysady obýektleri (kärhanalar, banklar, söwda guramalar, döwlet guramalar we başgalar) dolandyrmak üçin HU-ry ulanmagyň netijeliligi tutýan töweregiň, dolandyryş çözülişleri tiz taýýarlamagyň ukybyna, daşky töweregiň

üýtgemelerine öwrenmekligi we ulanyjylaryň habar talaplaryna bagly boýar.

Habar tehnologiýalary, olaryň ösüşi we taparlara bolunişi.

Ykdysadyýeti dolandyrmakda HU-ryň döredilmegi we işlemegi habar tehnologiýalaryň ösüşi bilen berk bagly bolýar – habar ulgamynyň esasy düzüjileri.

Habar tehnologiýalary (HT) – bu dolandyrmagyň obýektiniň optimal görkezijilerine ýetmek maksady bilen apparatly we programaly serisdeleriň kömegi bilen çözülişleri kabul etmek üçin ynamly we tiz habaryna bölünen başlangyç maglumatlaryň täzeden işleniliş usullaryň toplумы.

Bazar gatnaşyklaryň ösüşi telekeçilik döredijiligiň täze görnüşleriniň ilki bilen habar biznesi, habar tehnologiýalaryň taýýarlanylşy, olaryň özgerdilmegi, komponentleriň ýaýramagy bilen meşgur bolýan firmalaryň döredilmegine getirtdi. HU-nyň komponentleri kompýuter tehnikasy, komunikasiýa seşdeleri, ofis enjamlary we ýörite hyzmatlar habar, tehniki we maslahat hyzmaty, okuw we .ş.m degisli bolýarlar. HU-nyň ösüşi olaryň tiz ýaýramagyna we dolandyryş we önümçilik hadysalarynda netijeli ulanylmagyna ýol açdy.

HU-ny häzirki wagtda alamatlar boýunça toparlara bölmek bolýar, hususanda, kompýuter toruny gurmagyň usullary, habaryň işleniliş tehnologiýasy, ulanyjy interfeýsyň görnüşü, sosial-ykdysady hadysany dolandyrmagyň welaýaty. (1.6 sur).

Habar çalşygynyň we dolandyrylyşynyň tizligine talaplaryň ýokarlanmagy, obýektleri dolandyrmagyň köpderejeli we paýlanylş ulgamlaryň döremegine getirdi. Olaryň habar bilen üpjün edilişini maglumatlaryň

awtomatlaşdyrylan banklaryň tory sarp edýär, olar ölçegli ykdysady obýektiň guramaçylyk funksional gurluşy bilen bilelikde gurnalýarlar. Bu meseläni täze habar tehnologiýalarynda, dürli derejedäki maglumatlar gorlaryň arasynda habary çalyşmak üçin aragatnaşyk kanallaryny ulanmak bilen maglumatlaryň taýýarlanylş ulgamlary çözüärler. Programaly serisdeleriň çylşyrymlaşmagy sebäpli tizlik galýar, ykdysady hasaplamalar ýerine ýetirilende we dolandyryş çözülişler taýýarlanylanda habaryň dogrulygy we goranylyşy üpjün edilýärler.

Köpderejeli we paýlanylş kompýuter habar ulgamlarynda habar bilen we şeýle hem dolandyryş çözülişleri kabul edilende we taýýarlanylanda ykdysady ýagdaýlarynyň seljerilişiniň meseleleri çözülip biliner. Hususanda, hünärmenleriň döredilýän awtomatlaşdyrylan iş ýerleri ulanyjylara dialog duzgüninde işlemek, meseleleri tiz çözmek, gerekli habary ulanmak, habary anyklamak we ony ekrana çykarmak mümkinçiligini hödürleýärler.

HT-ry habaryň üstünde işlemek boýunça programa derejesinde seredilýärler we öz içine alýarlar: tekstli taýýarlama, elektron habaryň tablisalar, maglumatlaryň awtomatlaşdyrylan banklary, grafiki habaryň işlemegini, multimediyä we beýleki ulgamlary.

Habar tehnologiýalaryň toparlara bölünilşi
--

Kompýuter toruny gurmak usuly boýunça	Lokal
	Köpderejeli
	Paýlanan
Habary taýýarlamagyň	Tekst redaktorly ulgamlar
	Tablisa prosesoryly ulgamlar
	Maglumatlar goruny

tehnologiýasynyň görnüşi boýunça	doldurmagyň ulgamlary
	Grafiki obýektli ulgamlary
	Multimediýa ulgamlary
	Ekspert ulgamlary
	Programirlemegiň ulgamlary
	Integrirlenen paketler
Ulanyjy interfeýsiň görnüşi boýunça	Komanda interfeýsli
	WIMP interfeýsli
	SILK interfeýsli
Sosial-ykdysady prosesi dolandýrmagyň welaýaty boýunça	Bankly
	Salgyt
	Hasap we auditor
	Maliýe
	Ätiýaçlandyrma
	Söwdany dolandýrmak
	Önümçilik we hojalyk prosesi dolandýrmak
	Regional dolandýrmagyň ulgamlary

Habar – telekomunikasiýa tehnologiýalar (HTT) häzirki zaman gurallarda ähmiýetli orny tutýarlar. Olar dürli meseleleriň ýerine ýetirilmegini üpjün edýärler:

- dürli habarlary almak üçin göni eltmegiň düzgüninde maglumatlaryň içki we daşky gorlaryna bolan ýoly;
- anyklama, dolandýrma we meseleleri çözmek üçin ekspert ulgamlaryň ulanylmagy;
- elektron poçtasy boýunça maglumatlaryň geçirilişi;
- umumy ulanmagyň iş we tehniki habary üçin elektron býulletenleriň döremegi;
- wideokonferensiýalaryň geçirilmegi;
- habary saklamagyň we görkezmegiň ulgamlarynyň döredilmegi;

- kompýuter bezegi;
- kompýuter okuwy;
- resminamalaryň indeksasiýasy we saklanylmagy.
-

1.4 AIÝ - ahyrky ulanyjynyň işini awtomatlaşdyrmagyň serişdeleri.

Guramaçylyk – ykdysady dolandyrmagyň ugurynda dürli işgärleriň işi, zähmetiň netijesini ýokarlandyrmagyň bazaly gurallar hökmünde AIÝ-ni giňden ulanylmagyna daýanýar.

Awtomatlaşdyrylan iş ýeri (AIÝ) belli – bir ugurda dolandyryş wezipeleriň taýýarlanylyşy we awtomatlaşdyrmagy üpjün edýän, habar programa – tehniki baýlyklaryň umumylygy ýaly kesgitlenýärler.

AIÝ tehnologiýa üpjün edimegi öz içine üpjün etmegiň aşakdaky görnüşleri alýar: guramaçylyk, tehniki, habar, matematiki, programaly, dil, hukuk we ergonomik.

Bap II. Kärhanalaryň maýasy we emlägi

2.1 Kärhananyň emlägi.

2.2 Kärhananyň emläginiň düzümi.

2.3 Kärhananyň maýasy.

2.4 Hususy, karza alnan maýa

2.5 Tertipnama maýasy

2.6 Tertipnama maýanyň möçberi.

2.7 Esasy we dolanşyk maýa.

Öz işini amala aşyrmak üçin kärhananyň eýeçiliginde ykdysady resurslary bolmaly. Ykdysady resurslar-bu ykdysady haýyrlyklary öndürmek üçin ulanylýan düzüdijiler. Kärhananyň eýeçiliginde bar bolan önümçilik işinde ulanylýan ähli zatlar – kärhananyň emlägi diýip atlandyrylýar.

Kärhananyň ulanylýan ykdysady resurslaryň düzümi dürli bolup bilýär. Önümçilik işi has üstünlikli bolar ýaly uzak ulanylyş möhletli resurslaryň, diýmek maýa goýumyň, bar bolmagy uly ähmiýete eýe bolup durýar.

Ykdysadyýetde maýa goýumyň 2 görnüşi bar:

1. Fiziki maýa (maşyn, jaý desga çig mal we ş.m.);
2. Adamzat maýa (umumy we ýörite bilim, zähmete başarjaňlygy, önümçilik tejribesi).

Adamzat maýasy – bu kärhananyň zähmet resurslaryň bir görnüşi.

2.1 Kärhananyň emlägi.

Kärhananyň emlägi – kärhananyň önümçilik işinde ulanylýan maddy we maddy däl elementler.

Başda kärhananyň emlägi esaslandyryjylaryň paýlary, goýumlary hökmünde geçirilen emlägiň hasabyna döredilýär.

Kärhananyň emlägi önümçilik – hojalyk işiniň prosessinde köpeliýär. Ol geleşikleriň obýekti bolup bilýär, girewe goýulyp bilýär, we ş.m.

Adatça kärhananyň emlägi esaslandyryjylaryň, gatnaşyjylaryň we işgärleriň emläginden aýratyn bolýar. Kärhana hojalyk hyzmatdaşlaryň we algydarlaryň önünde haýsy bolsada

borçlary ýerine ýetirip bilmedik ýagdaýynda ýa-da bergileri boýunça öz eýeçiligindäki emlägi bilen jogap berýär.

Eger kärhana batsa, onda onuň emlägi algydarlaryň talaplaryny kanagatlandyrmak üçin ulanylýar. Bergiler berilenden soň galan emläk onuň esaslandyryjylaryna geçirilýär.

2.2 Kärhananyň emläginiň düzümi.

Kärhananyň emlägi – hojalyk işleri amala aşyrmak üçin zerur bolan emlägiň ähli görnüşlerini öz içine alýar.

Adatça emlägiň düzüminde maddy we maddy däl düzüjileri belleýärler. Maddy düzüjileriň sanyna-ýer meýdançalar, jaýlar, desgalar, pul serişdeler girýärler.

Maddy däl düzüjiler – kärhananyň işiniň dowamynda döredýärler

Olara –firmanyň abraýy we mydama müşderleriň sany, firmanyň ady we usullary, işgärleriň hünärmenligi, patentlenen önümçilik usullary, han-han awtor hukuklary girýärler. Olary satyp we geçirip bolýar.

Kärhananyň emlägi – dürli dersleriň öwrenýän predmeti bolup durýar:

1. Hukuk;
2. Hojalyk işiniň seljermesi;
3. Buhgalter hasabaty
4. Kärhananyň ykdysadyýeti.

2.3 Kärhananyň maýasy.

Kärhananyň maýasyna – dürli nukdaý nazardan seredip bolýar. Maýa 2 bölege bölünýär:

1. Hakyky maýa – önümçiligiň serişdeleri hökmünde çykyş edýär.
2. Pul maýasy – pul görnüşinde çykyş edýär we önümçilik serişdeleri satyna almak üçin ulanylýar.

Olaryň ikisem kärhananyň hojalyk işini üpjün edýän serişdeleriň jemi bolup durýarlar.

2.4 Hususy, karza alnan maýa

Adatça kärhananyň işini üpjün edýän serişdeler hususylara we karza almanlara bölünýärler.

Hususy maýa kärhananyň doly eýeçiligindäki emläginiň gymmatyny (pul görnüşinde bahalandyrmasyňy) görkezýär. Hasabatda, hususy maýanyň ululygy belli bir wagtda balans ýa-da aktiwler boýunça, ähli emlägiň gymmaty bilen kärhananyň ähli borçnamalaryň arasyndaky tapawudy.

Hususy maýa dürli çeşmelerden emele gelýär: tertipnama maýasy dürli agzalyk tölegleri peýda.

Karz alnan maýa- bu kärhananyň belli bir möhlete, belli bir kepillikler esasynda we şertlerde daşky gurşawdan karz, maliýe kömegi, girewiň esasynda alnan pul jemleriň görnüşinde çekilen maýa.

2.5 Tertipnama maýasy

Tertipnama maýasy – bu kärhanany döredende esaslandyryjy resminamalarda bellenen möçberde kärhananyň işini üpjün eder ýaly esaslandyryjlaryň emläge goýberen serişdeleriň jemi.

Tertipnama maýa – bu kärhana üçin ilki, başlangyç maýa bolup durýar. Onuň ululygy göz önüne tutulýan hojalyk (önümçilik) işine görä kesgitlenilýär we kärhananyň döwlet tarapyndan bellige alnan wagtynda bellenilýär.

Paýdarlar jemgyýetiň tertipnama maýasy, bir tarapdan, jemgyýetiň hususy serişdeleri ýuridiki şahsyň hususy serişdeleri hökmünde başga tarapdan – paýdarlaryň goýumlaryň jemi hökmünde çykyş edýär.

Tertipnama maýasy belli nominally bellenen möçberde dürli görnüşli paýnamalardan düzülen bolmaly. Paýnamalary

çykaranda olaryň her haýsyna belli bir pul gymmaty degişli bolup durýar, oňa bolsa paritet ýa-da nominal gymmaty diýip aýdylýar.

Bu gymmat paýdarlar jemgyýetiň resmileşdirilen döwri bir paýnamanyň paýyna düşýän tertipnama maýanyň gymmatynyň bölegini görkezýär.

Adatça paýnamalaryň 2 görnüşi çykarylýar. Ýönekeý we artykmaç hukuk berýän.

Ýönekeý paýnamalar-eýesine paýdarlaryň ýygnaýynda ses bermäge, diwident almaga, PJ dargadylan wagtynda emlägini bölmegine gatnaşmaga hukuk berýär. Ýönekeý paýnamalary boýunça alynýan diwidentleriň ululygy kärhananyň ahyrky netijelere garaşly bolup durýar.

Artykmaç hukuk berýän paýnamalar-eýelerine ses bermäge hukuk berenoklar, ýöne olara belli kepillendirilen hukuklar berilýär:

1. Diwident görnüşinde bellenilen göterimleýin dirdeji;
2. Başga paýnamalaryň görnüşlerine paýlamakdan öň diwidentleri almak;
3. Kärhanany dargatmagyň wakasynda PJ emläginden öz paýyny öňürti almak.

Tertipnama maýasyny doly tölemän ýa-da emlägiň we arassa aktiwleriň gymmaty tertipnama maýaň möçberinden az bolsa onda paýdarlar jemgyýeti diwidentleri tölemäge hukugy ýok bolýar.

Tertipnama maýasy PJ 2 sany esasy resminamasynda görkezilýär:

1. Jemgyýetçilik tertipnamasynda;
2. Buhgalter balansynda.

Tertipnama maýasynyň tölegine pul we emläk gatnançlar gelip bilmeyärler Emläk gatançlaryna degişli:

- jaý, desga, enjam, maddy resurslar, başga maddy gymmatlyklar;
- emläk hukuklar (suwy, ýeri, jaýy, desgalary enjamlary ulanmaga hukuklar);

- aň-paýhas eýeçiligi;
- gymmat kagyzzlar;
- daşary ýurt pullary.

2.6 Tertipnama maýanyň möçberi.

Tertipnama maýasy “Paýdarlar jemgyýeti baradaky” degişli kanunlar bilen belenen möçberden az bolmaly däl.

Paýdarlar jemgyýetiniň düýbini tutmak üçin köp ýurtlaryň kanun beriji aktlary ähli maýanyň tölegini talap edenoklarda, emma şol maýanyň bir bölegini töledip, galany bolsa belenen möhletň dowamynda tölemegine rugsat berýärler.

PJ bellige aldyrmak üçin, belleige alýan guramasyny esaslandyryş resminamalaryndan daşary tertipnama maýanyň 50% tölegini tassyklaýan bankyň kepillamasyny görkezmeli.

Bu maksady üçin kärhananyň bellige almaňka tertipnama maýasyna esaslandyryjylaryň gatanjyny gönükdirmek üçin toplaýjy hasap açylýar.

Tertipnama maýanyň ululygyny hasaplaşygy biznes-meýilnamanyň düzümine girýär, zerur bolan tehniki – ykdysady we smeta – maliýe hasaplaşyklaryň esasynda we taslamanyň peýdalylygyny kesgitlenen bahalandyrylmasynyň esasynda amala aşyrylýar.

Tertipnamanyň ululygy üýtgemeyän mukdar däl. Tertipnama maýasy PJ emlägiň möçberiniň üýtgemegi zerarly, paýdarlaryň ýygnaýyň karary boýunça üýtgäp biler.

Paýdarlar jemgyýeti her ýyl öz arassa aktiwleriň bahalandyrmasyyny borç hökmünde ýerine ýetirmeli.

Eger ikinji ýa-da her indiki maliýe ýylyň ahyrynda şol aktiwleriň gymmaty tertipnama maýanyň gymmatyndan az bolsa, onda PJ tertipnama maýanyň azalany äşgär etmeli we bellige aldyrmaly.

Tertipnama maýasynyň üýtgemegini, diňe paýdarlaryň umumy ýygnaýyň karary boýunça aşakdaky usullaryň esasynda amala aşyrylýar:

1. Paýnamalaryň bir bölegini nominalyny üýtgetmän yzyna satyn almak ýa-da güýçsiz hasap etmek; ýa-da paýnamalaryň sanyny üýtgetmän nominalyny azaltmak;

2. Tertipnama maýanyň gymmatlaýyn möçberini, bar bolan paýnamalary birikdirmegiň ýoly bilen ýa-da olary pes nominally paýpaýlamalara bölmek usuly bilen, saklamak;

3. Tertipnama maýanyň doly düzüleni şerti esasynda goşmaça paýnamalary çykarmak.

Eger paýdarlaryň ýygnagy tertipnama maýanyň möçberini üýtgetmek kararyna gelse, onda şol üýtgemeleri PJ degişli resminamalarda gizirmeli.

Täzeden nyrh kesmegiň netijesinde tertipnama maýanyň köpelmegini, oň çykaran paýnamalaryň gymmatyny köpeltmegiň ýoly bilen amala aşyryp bolýar, ýa-da maýanyň köpelen mukdaryň jemine laýyk goşmaça paýnamalary çykarmak ýoly bilen.

Täzeden nyrh kesmeden emele gelen gymmatyň köpelmegine – artyk maýa diýip atnandyrlarlar.

Artyk maýadan diwident tölenenok. Olar maýanyň umumy gymmatyny köpeltýärler.

2.7 Esasy we dolanşyk maýa.

Maýa maddy görnüşinde esasy we dolanşyga bölünýär.

Esasy maýa, jaý, bina, desga, maşynlar, enjamlar we ş.m. ýoly uzak ulanylyş möhletli maddy faktorlar degişlidir.

Dolanşyk maýa- her önümçilik tapgyry üçin serişdeleri satyn almak üçin (çig mal esasy we kömekçi materiallarwe ş.m.) şeýle hem zähmet hakyna harçlanýar.

Esasy maýa bir näçe ýylyň dowamynda ulanylýar, dolanşyk – bir önümçilik tapgyryň dowamynda doly sarp edilýär.

Esasy maýa köp pursatda kärhananyň esasy serişdeleri bilen bir galyba salynýar. Ýöne esasy maýanyň düşüňjesi has giňesleýin, sebäbi esasy serişdelerden başga, esasy maýanyň düzümine gutarylmaýyk gurluşyk we uzak möhletli maýa

goýumlar (maýanyň goryny köpeltmegine gönükdirilen pul serişdeleri) hem girýärler.

Bap III.Esasy fondlar.

3.1. Esasy fondlarynyň düzümi we gurluşy.

3.2.Esasy fondlara baha bermek usullary

3.3.Esasy fondlaryň amortizasiýasy we ýoýulmagy.

3.4.Esasy fondlary ulanmaklygynyň görkezijileri.

3.5. Esasy fondlaryň ulanmakda gowulanmagyň ýollary

3.1. Esasy fondlarynyň düzümi we gurluşy.Belli bir önümiň görnüşini öndürmeklik ýa-da işiň görnüşini ýerine ýetirmeklik üçin ýuridiki şahslaryň islendik guramaçylyk-hukuk gömüşi zahmet serişdeleriniň we zahmet predmetleriniň toplumyna eýe bolýar. Zahmet serişdesi - bu zahmeti talap edýän zada tasir etmek üçin, onuň görnüşini üýtgetmek üçin we belli bir önümi öndürmek üçin peýdalanylýan ähli zatlarydyr. Olar önümçiligiň esasy sebäpleriniň biri bolup çykyş edýârlar. Zahmet serişdeleri bu -önümçilik serişdeleriniň has gymmat baha bölegidir. Olar köp sany önümçilik döwürlerine hyzmat edýârlar, uzak wagtlap önümçilik tapgyryna (prosessine) gatnaşýarlar

we önümçilik prosessinde kem-kemden tozup-hakyky görnüşini saklamak bilen gymmatyny taýýar önüme bölekleyin geçirýârlar. Olâry esasy fondlar diýip atlandyrýarlar.

Bir önümçilik döwründe bütinleý peýdalanylýan, öz hakyky görnüşini üýtgedýan we öz gymmatyny doly taýýar önüme geçirýân zahmet serişdelere dolanyşyk fondlary diýip atlandyrýarlar.

Ýuridiki şahslaryň guramaçylyk-hukuk görnüşiniň esasy we dolanyşyk fondlaryň jemi onuň önümçilik fonduny emele getirýar. Önümçilik fondunyň umumy görwüriminde esasy we dolanyşyk fondlarynyň arasyndaky gatnaşyk önümçilik bereketiniň aýrattynlygyna bagly. Kârhanalarda öz balansynyň aktiwinde esasy fondlarynyň paýynyň hökmany agyrylyk etmegi häsiýetlidir.

Önümçilik hereketine gatnaşmagyna görâ esasy fondlar esasy önümçilik we önümçilik dal fondlara bölünýârlar.

Önümçilik däl esasy fondlar-bu önümçilik hereketine gatnaşmaýan we karhananyň taýýar bolan önümine öz gymamtyny geçirmeyân esasy fondlaryň bölegidir. Olara karhananyň balansynda bolan ýaşaýyş jaý fondy, çäre geçirilýän binalar, naharhanalar, çagalar baglary, saglyk öýleri, stadionlar we beýleki medeni durmuş taydan hyzmat etme obýektleri degişlidir. Bular önümçilik hereketiniň gidişine gös-göni tasir etmeyân esasy fondlaryň bölegi.

Önümçilik esasy fondlar önümçilik hereketine gös-göni gatnaşýarlar ýa-da oňa hyzmat edýärler we karhananyň maddy-tehniki esasy (bazasyny) emele getirýärler. Eýeçiligiň islendik görnüşindäki karhananyň balansynda bolýan esasy fondlar karhananyň aktiwinde "Esasy fondlar we beýleki dolanyşykda bolmaýan aktiwler maddasy boýunça hasaba alynýarlar. Esasy fondlar-jaylar, gurluşlar, geçiriji gurluşlar, güýç berýân (kuwwat we iş maşynlary, ölçeg we sazlaýyş gurallary hem-de beýleki zahmet serişdeleri karhananyň maddy fondana degişli bolýarlar.

Maddy dal aktiwler maddy taydan manysy bolmadyk, emma karhana girdeji getirmäge yardım edip, onun hojalyk dolanyşygynda uzak wagtlap (birýyldan artyky ulanylma hasiyetine eýe bolýan aktiwler toparyny) hojalyk serişdeleri anlatmak üçin ulanylýan umumylaşdyrylan düşünje. Hojalyk içinde özüniň yerine yetimin wezipesine we hyzmatyna görä maddy dal aktiwler üç esasy topara bölünýarlere: nakyl ýetiriş (aňlaýyş. Intelktual) eýeçiligi; emlak hukugy; goýlan çykdajylar.

Akyl yetiş (intelektualy eýeçiligine hereket edýän kanuna laýyklykda döredilen zatlar, peýdaly modeller (gömüşlery, senagat nusgalary. haryt belgileri, harydyň çykarylan ýerleriniň atlary, "nou-hau", elektron hasaplaýyş maşynlarynyň makstnamalary (programmalary), integral shemalaryň tehnologiýasy, awtor hukuklary bilen baglanyşykly hukuklar degişlidirler.

Emlâk hukuklaryna, yerden. suw resurslaryndan emlâkden we ş.m.-den peýdalanma bolan hukuklar degişlidirler.

Goýlan çykadjylara: guramaçylyk bilen baglanyşykly, ylmy-gözleg we tejribe konstruktor işläp taýýarlamalar degişlidirler.

Hakyky madda alamatlaryna we önümçilik hereketine gatnaşyş derejesine esaslanyp kârhanelaryň esasy fondlary dürli toparlara we topar bölümlerine bölünýärler:

1. Jaýlar.

2. Gurluşlar.

3. Geçiriji desgalar.

4. Maşynlar we enjamlar. Şol sanda:

1. Güýç berýän (kuwwat maşynlary we enjamlary);

2. Iş maşynlary we enjamlar;

3. Ölçeg we sazlaýyş esbaplar we desgalar, labaratoriýa enjamlary;

4. Hasaplaýyş tehnika;

5. Beýleki maşynlar we enjamlar.

5. Ulag serişdeleri.

6. Gurallar.

7. Önümçilik inwentary we oňa degişli esbaplar.

8. Hojalyk inwentary.

9. Işçi we önüm maly.

10. Köpýyllyk oturtmalar.

11. Yerleri gowulandyrmaga çykadjylar.

12. Beýleki esasy fondlar.

Birinji topara önümçilik hereketi içinde bolup geçýän (nasos we kompressor stansiýalaryň, tehniki ussahanalaryň, deemulsasion guramalaryň, şeýle hem dolandyryş, sklad, labaratoriýa we beýleki jaýlar degişlidirler.

"Gurluşlar toparyna rezerwuarlar, yollar, köprüler, howuzlar we ş.m. degişlidirler.

Geçiriji desgalar toparyna turbageçirijiler, elektrogeçirijilerin liniýalary, arabaglanyşyk liniýalary we beýlekiler degişlidirler.

Kuwwat, güýç beriş maşynlary we enjamlary topar bölegine içinden ot alýan dwigateller, bug maşynlary, bug, gaz we

gidroturbinalar, elektrodwigateller we elektrogeneratorlar we beýleki degişlidirler.

Iş maşynlary we enjamlary topary burawlama gurallaryny, traktor göterijilerini, turboburlary, elektroturbinalary, deparafmazision gurmalaryny we ş.m. öziçine alýar.

"Ölçeg we sazlaýyş gurallary we gurluşlary, labaratoriýa enjamlary toparyna dinamograflar, debitometrler, çuňluk manometrleri we ş.m. degişlidirler.

Hasaplaýyş tehnikasyna elektron hasaplaýyş, dolandyryş we ş.m. maşynlar. sifr (sany hasaplaýyş) maşynlary we enjamlary, kompýuterler degişlidirler.

"Transport serişdeleri topary dürli açarlar, turba we şlanga elewatorlary. uzaldyjylar we beýi. degişlidirler.

"Önümçilik inwentary we oňa degişli bolan esbaplar topary gurallar üçin telezkalary, marşe merdiwanlaryny, ýangyjy saklamak üçin baklary we beýl. öz içine alýar.

"Hojalyk inwentarytoparyna stollar, şkaflar, ýazýan maşynlar, köpeldiji apparatlar we başgalar degişlidirler.

Himiýa toplumynyň esasy fondlarynyň galan toparlary gaty bir wajyp häsiýete eýe däl. Şonuň üçin hojalyk inwentary toparyndan soň beýleki esasy fondlar topary gelýär. Esasy fondlaryň sanalyp geçilen toparlarynyň her biri önümçilik hereketine gatnaşýar we onuň netijeliligine täsir edýär. Himiýa toplumynyň kärhanalary üçin has ähmiýetli toparlar bu "Gurluşlar", "Geçiriji gurmalar (desgalar) we "Maşynlar we enjamlar toparlarydyr. Olary esasy fonduň işjeň bölegi diýip atlandyryýarlar, sebäbi olar önümçilik hereketine gös-göni gatnaşýarlar, taýýar önümi öndürmeklik bilen meşgullanýarlar.

Nebiti gaýtadan işlemede ölçeg we sazlaýyş gurluşlaryň udel agramy ýokary bolýandygyny bellemek gerek. Ol nebit gaz toplumynyň kärhanalary bilen deňeşdirilende nebiti gaýtadan işleme pudagynyň has ýokary derejede awtomatlaşdyrylandygyna şaýatlyk edýär.

Himiýa toplumynyň kärhanalarynyň esasy fondlarynyň gymmaty we göwrümi ýyl-ýyldan ýokarlanýar we ägirt puly emele getirýär.

Soňky ýyllarda wagtal-wagtal esasy fondlaryň gymmatynyň we amortizasiýa tutumlarynyň ululygynyň indeksasiýasy geçirilýär.

3.2.Esasy fondlara baha bermek usullary. Esasy fondlaryň bahalandyrylmasy üçin fiziki we gymmat görkezijileri ulanylýar.

Bahalandyrmanyň fiziki görnüşi ep-esli derejede tehniki herekeriniň aýratynlyklary bilen we senagatyň her bir pudagyň esasy fondlarynyň düzümi bilen kesgitlenilýär. Fiziki görkezijide, adaty bolşy ýaly, has wajyp görnüşdäki enjamlar, ýagny gös-göni maksat edilen önümi çykarmaklyga niýetlenen we kärhananyň önümçilik gymmatyny kesgitleýän enjamlar hasaba alynýar, şonuň üçin fiziki görkezijiler ulanylmanyň çäkli ýagdaýyna eýedirler, sebäbi olarda diňe bir görnüşdäki esasy fondlary bahalandyryp bolýar.

Haçan-da bir kärhananyň ýa-da bütün himiýa toplumynyň ygtyýarlygynda bar bolan esasy fondlaryň ählisini olaryň iş bereketini yzanamak üçin balralandyrmalc zerurlygy yüze çykça gymmat görkezijilerinden peýdalanýarlar.

Esasy fondlar başlangyç galyndy we dikeldiş gymmatlyk boýunça bahalandyrylýar.

1. Başlangyç gymmatlyk. Bu esasy fondlary edinmeklige ýa-da gumiaklyga, şol sanda daşamak, gurmak we montaz üçin edilen ähli çykdaýlary şohlelendrýär. Şeýlelikde bu esasy fondlaryň kärhananyň balansyna hasaba alnan pursadyndaky gymmatlyk

$$C=S.+Z+Z$$

şu yerde S_o =enj amlaryň ýa-da gurluşygyň gymmaty (nyrhy), man.

Z_t =öndürijiden gurulma yere getnamak üçin transport çykdaýlary (ýükleýiş-düşüriş işleriniň gymmatyny hasaba alma bilen), man.

Z_m -ulanylma yerinde gurluşyk-montaz işleriniň işleriniň gymmaty. man.

Başlangyç gymmatlyk amortizasiýa tutumlaryň möçberini kesgitlemek üçin peýdalanylýar we esasy fondlaryň bütin gulluk etme möhleti döwründe üýtgemeyär. Amortizasiýa tutumlarynyň hasabyna esasy fondlaryň önümçilik bereketine gatnaşmagy döwürde olaryň doly öwezi doldurylmalydyr.

2.Galyndy gymmatlyk. Gulluk etme derejesine baglylykda esasy fondlar tozup başlaýarlar we olaryň başlangyç gymmaty peselýär. Başlangyç gymmat bilen amortizasiýa tutmalarynyň arasyndaky taapwuda galyndy gymmatlyk diýilýär:

$$S_0 = S - A$$

şu yerde. A -amortizasiýa tutmalaryň ululygy, man.

Esasy fondlaryň peýdalanylan böleginiň (könelen böleginiň) gymmaty amortizasiýa tutumalry bilen bahalandyrylýar.

Gaelyndy gymmatlyk esasy fondlaryň haýsy böleginiň tölenmän galanyny, hazirki wagtda esasy fondlar başlangyç çykdyjaalaryň nähili bölegine entek, eýediklerini görkezýär. Bu bahalandyrylma boýunça kâhananyň esasy fondunyň tozma (könelme) derejesi barada aýdyp bolýar.

Esasy fondlaryň material taydan we model taydan könelmelerini tapawutlandyrýarlar.

Esasy fondlaryň material taydan könelmesi bu-önümçilik hereketine gatnaşmagyna görä kem-kemden ilkişdaky harydyň isleg ödäp bilijilik ukybynyň ýitmekligi, şol sebäpli olar işe yaramaz bolup, taze zahmet serişdeleri bilen çalşyrylmasyny talap edýärler.

Esasy fondlaryň model (görnüş) taydan könelmesi taze, has öndürijilikli we hazirki döwre laýyk gelýän zähmet serişdeleriniň döredilmesi bilen, ýagny esasy fondlaryň doly material taýdan könelme gymmatynyň peselmesi bilen häsiýetlendirilmelidir.

şu yerde S_{ps} we S_{pn} -taze we köne zähmet serişdeleriniň başlangyç gymmatlygy, man.

W_s we W_n -fiziki taýdan hasaplamada köne we täze zähmet serişdeleriniň ýyllyk öndürijiligi T_{as} we T_{an} -köne we täze zähmet serişdeleriniň amortizasiýa döwri, ýyllar.

T_s -köne enjamlarynyň peýdalanmadyk gulluk möhleti, ýyly.

Esasy fondlaryň başlangyç gymmatlygynyň öweziniň doldurylma derejesine görä galyndy gymmatlygy kemelýär. Ol başlangyçdan (peýdalanmanyň başlangyç döwründen) nula çenli (enjamdan peýdalanma döwründen tamamlanma pursadyna çenli) üýtgeýär.

Galyndy gymmatlygynyň görnüşi bolup ýapylan (ýok edilen) gymmatlyk çykyş edýär, ol ýa-da peýdaly (polozitel) ululyga ýa-da nula deň bolmalydyr.

Esasy fondlaryň ýapylan (ýok edilen) gymmatlygy metallalomyň gymmaty bilen onuň alynmasyna edilen çykdajylaryň arasyndaky tapawut ýaly kesgitlenilýär.

Şu yerde Z-demontaž. işlerine çykdajylar (ýükleýiş-düşüriş işlerini goşmak bilen), man.

Haçanda metallolomyň gymmaty demontaž we harçlanan çykdajylardan az bolsa, ýatryjy (ýapylan) gymmatlyk nula deň.

3.Dikeldiş gymmatlyk. Bu bahalandyrylma döwründen soňky üýtgân şertlerde esasy fondlaryň gymmaty, ýagny berlen görnüşdäki enjamyň döredilmesi, şu gün nâhili gymmata eýe bolýandygyny görkezýär.

Esasy fondlaryň önümçilik şertleriniň üýtgemegi bilen, olaryň gynimaty hem üýtgeýär. Hereket ediş derejesine görä köplenç kârhanalarda, hasam eger peýdalanma möhleti köp ýyllar bilen hasaplanylsa, dürli wagtlarda alnan emma dürli nyrlara eýe bolyan meňzeş esasy fondlar üýşýär.

Bu ýagdaý amortizasiýanyň hasaplanylmasy üçm we hasaba alynmasy üçin kynçylyk döredýär. sebäbi enjamyň her bir görnüşine ulanma döwrüne baglykda amortizasiýa tutamlaryň möçberleri kesgitlenilyar. Amortizasiýanyň hasaba alınmasyny we hasaplanylmasy ýeňilleşdirmek üçin bu fondlary bir ölçeg bilen bahalandyrmak, ýagny dikeldiş gymmaty boýunça esasy

fondlaryň düýpli derňenmesini (tazeden bahalandyrylmasynyň) geçirmek zerurlygy ýüze çykýar.

Esasy fondlaryň bazar nyrhý diýlende bu fondlaryň erkin bäsdeşler bazarynda satylmasy ýagdaýynda satyjylar we alyjylar şertnamasyndaky belenilýän nyrh.

Sonda aljylaryň we satyjylaryň oýlanyşykly hereket etmegi. kanun bozulmazlygy. şertleşik obýektiniň howlukmaç satylmaklyga mâtäç bolmazlygy şertleşigiň tölegi bolsa pul-maýa görnüşinde edilmekligi we goşmaça şertlerin bolmazlygy talap edilýar.

Esasy fondlaryň düýpli derňelmesinde esasy fondlaryň doly dikeldiş we galan dikeldilmeli gymmatyny kesgitlemek zerur. Doyly dikeldilme gymmaty hökmünde bazar nyrhyny ulanylanda tazeden balalandyrynia wagtynda kârhanadaky bar bolan esasy fondlara meñzeş bolan esasy fondlaryň taze (ýañadan öndürilen) gömüşlerini alyp boljak nyrhlar alynýar. Eger edil şunun ýaly mysallar ýok bolsa, tehniki hâsiýetnamalarynyň deňeşdirilmesiniň üsti bilen gymmaty anyklanylan meñzeş bolan obýektler boýunça kesgitlemeli bolýar.

Esasy fondlaryň düýpli dememesinde (tazeden bahalandyrylmasynda maslahat berilýän koeffisiýentler boýunça dikeldiş gymmaty olaryň balans gymmatynyň degişli bolan koeffisiýentine (k) köpeldilmesi bilen anyklanylýar: $C_B = C_b \cdot k$

Dnrli döwürlerde alnan esasy fondlara her döwürüň özüne degişli bolýan koeffisiýentleriň ulanylýandygyny göz önüne tutulmalydygyny bellap geçmeli.

Düýpli dememeden geçen esasy fondlar dikeldilme gymmaty boýunça, ondan soňky girizilenler bolsa başlangyç gymmaty boýunça kôrhananyň balansynda durýarlar.

Şeýlelikde, esasy fondlaryň nyrh bilen baglanyşykly bahalandyrylmasynyň ähli üç gömüşi karhamda bir wagtyň özünde ulanylyp, dürli maksatlar üçin hyzmat edýärler. Esasy fondlaryň peýdalanylmaga tabşyrylan pursady gymmatlygyny absolýut (doly ululygy bahalandyrylmanyň ähli gömüşlerinde

birmeñzeş bolar. Başlangyç gymmatlyk doly tozma (konelmâý çenli üýtgemân galýar. Galyndy gymmatlyk wagtyň geçmegi bilen peselýär, dikeldiş gymmatlygy bolsa, dürli ýagdýlaryň we şertlerin tâsir etmeginde üýtgeýär.

3.3. Esasy fondlaryň amortizasiýasy we ýoýulmagy.

Esasy önümçilik fondlary uzak wagtyň dowamynda önümçilik bereketine gatnaşýarlar, olar wagtyň geçmegi bilen könelyârlar, olaryň gymmatlygy peselýär we bölek boýunça öndürilen önüme geçýär hem-de önümiň özüne düşýän gymmatyna goşulýar. Netijede, önümçilik hereketiniň gidişinde esasy fondlaryň doly könelme pursady bolup geçýär. Bu bolsa esasy fondlaryň isleg ödâp bilijilik ukybynyň hem-de taýýar önümiň özüne düşýän gymmatyna geçip, esasy fondlaryň gymmatynyň ýityändigini aňladýar.

Esasy fondlaryň gymmatynyň täze önüme meýilnamaly (planly) geçmegine amortizasiýa diýilýär. Önümiň özüne düşýän gymmatyna goşulýan serişdelere bolsa amortizasiýa tutumlary diýlip atlandyrylýarlar. Amortizasiýa tutumlarynyň önümçilik hereketiniň dowamynda esasy fondlaryň dargan we könelen bölekleriniň gymmatynyň öwezini doldurmak üçin zerur bolan öndürilýän önümiň özüne düşýän gymmatynyň wajyp bölegi bolup çykyş edýärler.

Himiýa toplumynyň kärhanalarynda her ýyl we her aý taýýarlanylýan önüme geçirilmeli bolýan amortizasion tutumyň iň amatly ululygyny kesgitleme zerurlygy hemişe döreýär. Bu ululygyň kesgitlenilmesindäki ýalňyşlyk kärhananyň ykdysady ýagdaýyna uly täsir edýär.

Amortizasion tutumlarynyň möçberiniň ýokarlandyrylmasynda belli bir döwürdäki önümiň özüne düşýän gymmaty onuň dogry kesgitlenilmesindäki ýokary bolýar şonda kärhananyň salgyt salynýan girdeji amortizasion tutumlarynyň ýokarlanmasynyň hasabyna peselýär. Eger, amortizasiýa tutumlarynyň ululygy kemeldilse önümiň özüne düşýän gymmaty peselýär we girdeji

ýokarlanýar. Şonda girdejä bolan salgyt we salgyt tutumlarynyň beýleki görnüşleri ýokarlanýar.

Ýyl boýunça amortizasion tutumlarynyň jemi her ýyl özüne düşýän gymmatyna geçýän esasy fondlaryň gymmatynyň bölegini şöhlelendirýän amortizasiýanyň bolmaly möçberi (normalary) boýunça kesgitlenilyär. Amortizasiýanyň bolmaly möçberi mümkingadar enjamyň her bir görnüşiniň bir ýylky dargamasynyň gymmatyna laýyk gelmelidir we onuň gulluk etme döwrüniň dowamynda könelme hem-de onuň önümçilikden aýrylma pursadyna çenli gymmadyň doly dikeldilmesi üçin ýeterlikli serişdeleriň toplanmagyny üpjün etmeli. Esasy fondlaryň gymmatynyň doly dikeldilmesine nryetlenen amortizasion tutumlary renowasiýa üçin tutmalar diýlip atlandyrylýârlar. 1991 -nji y)ldan başlap kapital (düýpli) abatlaýyş işleri üçin hem amortizasion tutumlary bellenýändigini aýdyp geçmeli. Hâzirki esasy fondlary âhli gömüşlermiň abatlaýyş işleri üçin tutmalar esasy fondlaryň aýratyn görnüşlerine bölüşdirilmân umumy karhana boýunça geçirilýär. Renowasiya üçin amortizasion tutumalaryň bolmaly möçberi (normasy) aşakdaky formula boýunça hasaplanylýar:

$$H_r = \frac{S_p - S_l}{S_p T} \cdot 100\%$$

şu yerde, T-enjamyň gulluk ediş möhleti, ýyl.

Amortizasiýanyň bolmaly möçberi esasy fondlaryň başlangyç gymmatyna baglylykda prosentlerde aňladylýar. Amortizasiýanyň bolmaly möçberiniň dogry kesgitlenilmesi üçin ilki bilen enjamyň gulluk etme döwrüni anyklamak gerek.

Önden ulanylmada bolan enjamlaryň gulluk ediş wagtyny tehniki pasportlarda üýşýän hakyky maglumatlardan ugur alyp kesgitleýârlar. Enjamyň tehniki pasportlary bu maksat üçin uly âhmiýete eýe bolýarlar. Tehniki pasportlar esasy fondlaryň aýratyn gömüşlermiň her birine ulanylyp başlanylan pursadyndan önümçilik hereketine gatnaşmagynyň soňky pursadyna çenli alnyp barylýarlar. Tehniki pasportlarda enjamyň

peýdalanylmasyňyň şertlerini hâsiýetlendirýân alili maglumatlar belenilýâr: ulanylmaga girizilen wagty, iş rejesi, önümeýiligi, abatlaýyş işleri we möhleti, peýdalanylmanyň kadaly gidişiniň bozulmasyňa sebäpler, enjamyň işden aýrylmasyňyň wagty we sebäpleri we ş.m.

Himiýa toplumynyň kâranalarynda entek ulanylmadyk taze enjam peýdalanylanda gulluk etme möhleti berlen toplumda işlenme şertlerine gönükdirilmesi bilen senagatyň beýleki pudaklarynyň tejribesinden ugur alyp kesgitlenilýar.

Indi çykarylýp başlanan has taze enjamyň ulanylma möhletini kesgitlemek üçin ekspert bahalandyrmadan peýdalanylýar. Esasy fondlaryň amortizasiýasynyň bolmaly möçberi olaryň iş şertleri baradaky hakyky maglumatlaryň toplanmasyňa göre anyklanylýar, wagtal-wagtal seredilip durulýar. Gazylyp çykarylýan nebit skwazinalaryň peýdalanylmasyňyň normatiw möhleti 15 ýyl diýlip kesgitlenilen, amortizasion tutumlary ýylyna başlangyç nyrlardan 6,7% deň paýlar boýunça hasaplanylýar.

Nebit gaýtadan işleýiş we nebit himiýa kâranalaryndaky tehnologiýa gurluşlarynyň köpüsi üçin amortizasiýanyň bolmaly möçberi ortaça 12% möçberinde kesgitlenilýâr.

Ünümçilige ylmy-tehniki üstünlikleriniň girizilmesini we esasy fondlaryň işjeň bölekleriniň tehniki ösüşini we tazelenmesini çaltlaşdyrmakda kâranalaryň höwesini ýokarlandyrmak üçin maliýe şertlerini döretmek maksady bilen kâranalar esasy fondlaryň işjeň böleginiň amortizasiýasynyň tâzeleşdirme usulyny peýdalanmaga hukuklydyrlar.

Çaltlaşdyrylan amortizasiýa esasy fondlaryň gulluk etmâniň normatiw möhleti bilen deňeşdirip olaryň balans gymmatynyň önümçiliginiň tutumlaryna has tiz doly geçirilmesinin ýörite usuly bolup çykyş edýâr. Kâranalar çaltlaşdyrylan amortizasiýa usulyny aşadaky sanalyp geçilýân ýagdaýlarda ulanylýan esasy fondlar bilen geçirip bilýâner-eger bu fondlar hasaplaýyş tehnika serişde.leriniň, materiallaryň, enjamlaryň we gurallaryň taze kâmilleşen gömüşleriniň öndürnmesini ýokarlandyrmak

üçin ulanylýan bolsalar, eger olar tarapyndan dargan we model taydan könelen enjamlaryň, abzallaryň has öndürijilikli işi bilen doly çalşyrylma geçirilse.

Çaltlaşdyrylan amortizasiýa girizilende kârhanelar onun hasaplap çykarylmasynyň deň ölçegi usulyny ulanýarlar, sonda bellenilen tertipde tassyklanylýan degişli bolan inyentar obýektine ýa-da olaryň toparyna göi âý doly dikeldilme üçin ýyllyk amortizasiýa tutumlarynyň bolmaly möçberi ýokarlanýar, emma iki esseden kop dal.

Çaltlaşdyrylan amortizasiýanyň hasap edilen usuly maşynlaryň, enjamlaryň we ulag serişdeleriniň aşakdaky serişdelerine degişli bolmaýar:

- gulluk etme möhleti 3 ýyldan geçmeýän maşynlar, enjamlar we ulag serişdeleri;

- hakyky geçilen 1000 km-den hasaplanyp maşynyň gymmatyndan %-de kesgitlenýän normalar (bolmaly möçberler) boýunça renowasiýa üçin amortizasiýanyň hasaby edilýän göçme awtomobil ulagy.

- synaglaryň (barlaglaryň) diňe kâbir görnüşinde ulanmaga we belli bir önümiň çäkli möçberini öndürmeklige niýetlenen örän seýrek düş gelýän tehnika we enjamlar.

Esasy fondlaryň täzeden bahalandyrylmasyndan we amortizasiýanyň ösmeginden soň maliýe ykdysady görkezijileri ýaramazlaşyp biljek kârhanelar we edaralar üçin amortizasiýa indeksasiýasynyň peselýän koeffisiýentleri peýdalanylýar.

Bellenilen koeffisiýentleriň ulanylmasy we derejesi baradaky kara salgyt gullugynyň yerli edarasyna bu hakda habar berilmesi bilen kârhanyň ýa-da edaranyň ýolbaşçysy tarapyndan kabul edilýär.

Maddy dal aktiwler boýunça amortizasiýanyň hasaplanylmasynyň aýratynlyklaryny bellâp geçmeli.

Maddy dal aktiwleriň könelmesi başlangyç gymmatyna we olaryň peýdaly ulanylmasyň möhletine esaslanyp karhana tarapyndan hasaplanýan möçberler (normalary boýunça her aý taýýar önümiň özüne düşýän gynimatyna degişli bolýar. Maddy

dal aktiwleriň peýdaly ulanylma möhleti kärhananyň hereket ediş möhletinden köp bolmaly däl.

Peýdaly ulanylmanyň möhletini kesgitläp bolmaýan maddy aktiwler boýunça könelme normalaryny 10 ýyl hasabyndan kesgitleýärler, emma olaryň ol kärhanalaryň hereket ediş möhletinden geçmeli dal.

Ykdysady nukdaýnazardan âhli maddy dal aktiwler ulanylma hereketinde (prosessinde) öz gymmatyny ýitirmeýändigleri, ýagny amortizasiýalaşmaýandyklary şübhesizdir.

Haryt belgileri, islendik bir zat bilen peýdalanmanyň möhletsiz hukugy we ş.m. şuna mysal bolup bilerler. Emma, eger karhana üçin bahalansyndaky âhli maddy dal aktiwleri amortizasiýalaşdyrmak maksada laýyk bolsa, karhana ony edip biler.

Daşary yurt Himiýa senagatynyň tejribesinde amortizasiýanyň hasaplanylmasy üçin iki usuldan peýdalanýarlar: çyzykly (lineýnyý) (esasy fondlaryň gymmatyna den ölçegli) we çaltlaşdyrylan.

Çyzykly usul ýurdumyzyň iş tejribesinde ulanylýah usula-esasy fondlaryň gulluk etmâniň normatiw möhletine esaslanyp amortizasiýanyň hasaplanylmasynyň usulyna meňzeş. Has ýaýran usul bu-çaltlaşdyrylan usuldur.

Ol birnäçe gömüşi bolýar: regression (yza gaýtma), kubometr boýunça (gazylyp çykarylýanyň göwrümüne deň) we komulýatiw.

Çaltlaşdyrylan amortizasiýanyň regressiw usulynda amortizasiýa tutumlarynyň ýyllyk jemi $A=(S \cdot K \cdot wT)$ formula boýunça kesgitlenilýär.

Bu yerde S -esasy fondlaryň galyndy gymmaty; K - çaltlaşdyrylan koeffisiýenti; T-amortizasiýa döwri.

Bu usulda proporsional hasaplan çykarylma üçin kesgitlenilen amortizasiýanyň prosentini çaltlaşdyрма koeffisiýentine ulaldylýar (köpeldilýär). Amortizasiýanyň hasaplanylmasy esasy kapitallyň başlangyç gymmatyndan däl-

de. galyndy gymmatyndan edilýâr. Çaltlaşdyrma koeffisiýenti adaty 1,5-2 deň alynýar. Regression (yza gaýtma) usuly esasy kapitalyň hereketiniň ilkinji ýyllarynda olaryň (esasy fondlaryňy hasapdan çykma hereketiniň (prosessiniň) tizleşdirilmesine alyp barýar.

Amortizasiýa tutumlaryň hasaba alynmasynyň kynlygyny we çaltlaşdyrma koeffisiýentiniň ykdysady taydan esaslandyryp bolunmaýandygy-bu usulyň kemçiligi bolup çykyş edýâr.

Çaltlaşdyrylan amortizasiýanyň ikinji görnüşü kubometr boýunça kubometrly usuly-skwazinalaryň renowasiýasyna tutulýan (saklanýan) tutumlar gazylyp çykarylmanyň göwrümüne deň, sebäbi, olaryň gulluk etme möhleti ýatakdan gazylyp alynmanyň döwrüne bagly.

Çaltlaşdyrylan amortizasiýanyň üçünji gömüşi kumulýativ usulydyr.

3.4 Esasy fondlary ulanmaklygyň görkezijileri we pudakdaky esasy fondlaryň ulanmakda gowulanmagyň ýollary.

Önümçilik kuwwatlarynyň peýdalanylmasynyň netijeliligi önümçilikde önümiň hilini ýokarlandyrmak boýunça işlerin girizilmesi bilen ep-esli derejede ýokarlanýar .

Himiýa toplumynyň karhanalarynyň tehniki derejesini, esasy fondlaryň peýdalanylmasynyň netijeliliginiň bahalandyrylmasy has wajyp ähmiýete eýe bolýar. Esasy fondlaryň oýlanyşykly peýdalanylmasy kâhananyň hojalyk hereketiniň ähli taraplaryna aýgytly täsir edýâr.

Esasy fondlaryň peýdalanylmasynyň derňewinde umumylaşdyrylan, bölekleyin we kömekçi görkezij ileri öz içine alýan görkezij iler sistemasynyň (taparyny) ulanýarlar.

Esasy fondlaryň peýdalanylmasynyň has wajyp umumylaşdyrylan görkezij isi bolup esasy fondun önüm berşi - esasy fondlaryň birliginden alnan önüm-çykyş edýâr. san taydan esasy fondlaryň önüm berşi umumy önüm möçberiniň

(Q_w) esasy fondlaryň orta ýyllyk gymmatyna (S) bolan gatnaşygy bilen kesgitlenilýär.

$$F_{ot} = Q_w / S_{sr}$$

Esasy fondlaryň önüm berşi esasy fondlarynyň birliginiň kömegi bilen önümiň nähili möçbriniň öndürilýändigini görkezýär. Esasy fondlaryň gymmatynyň birligine näçe köp önüm düşse, şonça-da olar netijeli ulanylýarlar.

Himiýa toplumynyň kâhhanalarynda esasy fondun önüm berşini esasy önümçilik fondunyň gymmatynyň birligine düşýäni bilen kesgitlenilýär. Bu ýagdyda esasy fondlaryň önüm berşi doly diýlip atlandyrylýar. Ol belli bir döwürde öndürilen önümiň möçberiniň esasy önümçilik fondlarynyň orta ýyllyk gymmatyna we dolanyşyk serişdeleriniň normirlenýän (kadalanan) bölegine bolan gatnaşygy bilen kesgitlenilýär.

$$F_{ot} = Q_w / (S_{sr} + S_{ob}^n)$$

Esasy fondlaryň orta ýyllyk gymmaty taze fondlar girizilen we köneleriň aýrylan möhletine esaslanyp oraça hasaplanylýan ululykaly kesgitlenilýär.

Esasy fondlaryň önüm beriş möçberi näçe köp bolsa, esasy fondlar şonça-da netijeli peýdalanýarlar we tersine. Şonuň üçin her bir kâhhanada esasy fondlaryň döredilmesine we edinmesine ulanylaýan her bir manadyň has köp önüm we girdeji berer ýaly ähli mümkinçiliklerden peýdalanmak zerur. Esasy fondlaryň önüm berişin ýokarlanmasy bilen taze önümçilik obýeklleriň gurulmagyny zerurlygy peselýär, kapital goýumlary maddy we zahmet resurslary tygşytlanylýar.

Esasy fondlaryň önüm berşiniň görkezijisine ters bolan görkeziji esasy fondlaryň harçlanyşynyň netijeliligi diýlip atlandyrylýar.

Önümiň harçlanyşynyň netijeliligi önümiň ýyllyk göwrüminiň birligine düşýän esasy fondlaryň sanyny liâsiýetlendýäi.

San taydan esasy fondlaryň harçlamsynyň netijeliligi esasy fondlaryň orta ýyllyk gymmatynyň (S) bu fondlaryň kömegi

bilen öndürilen önümiň tutuş göwrümine (O_w) bölünmesi bilen kesgitlenilýär:

Esasy fond bilen enjamlaşdyrylandygyň görkezijisi zahmet netijeliliginiň derejesini hâsiýetlendirýär. Ol esasy fondlaryň gymmatynyň has uly smenadaky (φ y işçilerin (φ y orta sanaw sanyna bölünmesi bilen kesgitlenilýär:

Esasy fond bilen enjamlaşdyrylandygyň görkezij isinden başga-da, zahmetin maşynlar bilen enjamlaşdyrylanlygynyň görkezijisi hem peýdalanylýar. Ol zahmetiň esasy fondlaryň işeňňir bölegi (S) bilen üpjün edilmesinin derejesini hâsiýetlendirýär.

Esasy fondlaryň ýagdaýlarynyň aýratyn görkezijilerine aşakdaky koeffisiýentler degişlidirler:

1 .Esasy fondlaryň könelmesiniň koeffisiýenti. Ol könelme ululygynyň (amortizasiýa tutumlarynyň ululygynyň- A_0 başlangyç gymmata (S) bolan gatnaşyga deň bolýar:

2. Esasy fondlaryň tazelenmesinin koeffisryenti. Ol belli bir döwürde taze girizilen esasy fondlaryň gymmatynyň (S_m) ýylyň ahyryndaky olaryň umumy gymamtyna (S_k) bolan gatnaşygy bilen kesgitlenilýär:

$$K, -S / S.$$

3.Tazelenme koeffisiýentine meňzeş edilip esasy fondlaryň çykarylmasynyň koeffisiýenti hem hasaplanýlar. Ol belli bir döwürde çykarylan (hasapdan çykarylan esasy fondlaryň gymmatynyň (S_b) ýylyň ahyryndaky olaryň umumy gymmatyna bolan gatnaşygy bilen kesgitlenilýär:

Hâzirki döwür şertlerinde esasy fondlaryň könelmesiniň ortaça derejesi örän ýokary bolup, ol 49% ýetýär. Sonda girizilýän esasy önümçilik fondlarynyň esasy bölegi olaryň göwrüminiň giňeldilmesine gönükdirilip, könelerini çalşyrmaga bolsa-diňe üçden bir bölegi ugrukdýrýlar.

Peýdalanmaga ýararly ýagdaýda önümçilik kuwwatynyň saklanmagy ep-esli derejede onun ýokary hilde tazelenmesi hasabyna dâl-de. düýpli abatlaýyş işleriniň geçirilmesinin üsti bilen amala aşyrylýar.

Enjamlaryň doly peýdalanmasy, önde baryjy tehnologiýanyň ulanylmasy we önümçiligiň doly guralmasy şertinde önümiň mümkin bolan ýyllyk öndülmeginiň uly möçberi bilen kesgitlenýän önümçilik kuwwaty esasy fondlary häsiýetlendirýän wajyp hakyky görkezijisidir.

Önümçilik kuwwatynyň ulanylmasy bahalandyrmak üçin üç görkezijiden peýdalanylýar: ekstensiw peýdalanylmaň (hil taydan däl-de san taydan artma) koeffisienti K_e , ýokary derejede (depginli) ulanylmaň koeffisienti K .

Enjamlaryň ekstensiw peýdalanmaň koeffisienti onmîwa[^] häsiýetlendirýär. Ol enjamyň iş wagtynyň (T_y bütin kalendar wagtyna (T_y bolan garnaşygyny emele getirýär. ýagny enjamyň öndürijilikli iş wagrynyň udel agramyny görkezýär.

Enjamyň ekstensiw peýdalanylmasyň koeffisientibirlige ýakynlaşdyrylan sanda aňladylmaly.

$$K_e = T_r / T_k$$

Dolandyрма gurluşynyň kâmilleşdirilmesi ugrunda hazirki wagtda uly işler alnyp barylýar. Nebit önümlerine bolan teklibiň hem-de talabyň derňewine esaslanýan bu gurluşlar üçin meýilnamanyň döwre laýyk usullarynyň üstünde işlemek zerur.

Taze şertlerde önümçilik kuwwatlaryndan peýdalanmaň netijeliligini ýokarlandyrmaga kredit resurslaryny oýlanyşykly peýdalanma boýunça kârhanyň bähbidini ösdürýän, bazaryň kredit-maliýe sistemasy (gurluşy) yardım etmelidir. Nyrhyň emele gelme we salgyt sistemasynyň kâmilleşdirilmesi uly ähmiýete eýe. Nebit önümleriniň nyrhlarynyň kesgitlenilmesiniň taze usullarynyň üstünde işlemek zerur.

Şeýlelikde. karhanalarynyň bazar ykdysadyýetine geçmegi bu döwrüň esasy guramaçylyk-ykdysady prinsipleriniň (esaslarynyň), önümçilik-hojalyk işleriniň guramaçylygynyň we dolandyrylmasyň taze görnüşleriniň we usullarynyň, meýilnamalaşdyrylmasyň tiz hasaba alynmasyň we derňewiniň üstünde pugta işlenilmesini talap edýär.

Bap IV. “Kärhananyň dolanşyk serişdeleri.”

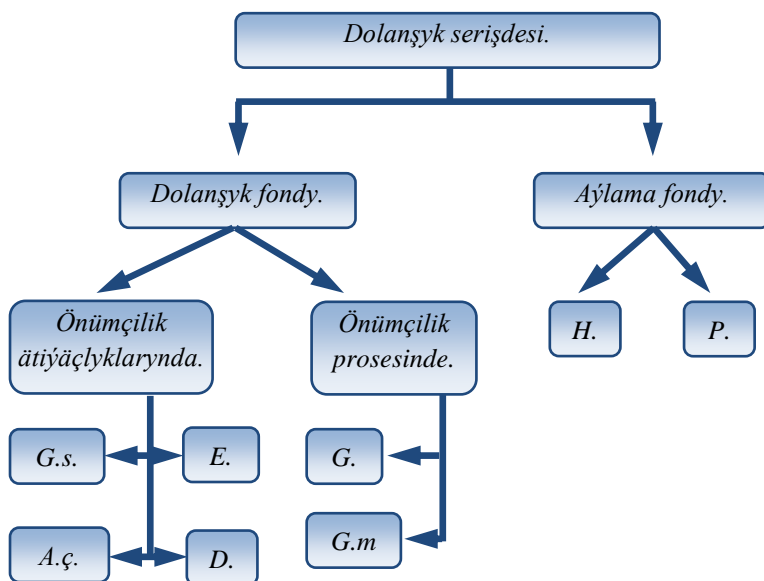
4.1 Dolanşyk serişdeleriniň düzümi we gurluşy.

4.2 Dolanşyk serişdeleriniň kadasy. Olaryň emele gelmegiň çüşmesi.

4.1 Dolanşyk serişdeleriniň düzümi we gurluşy.

Hojalyk önümçiliginiň işini ýerine ýetirmek üçin, gurluşyk guramalary öz ygtyýarynda esasy fondan daşary dolanşyk serişdeleri bilen hem üpjün bolmaly.

Dolanşyk serişdeleri-bu dolanşyk fondlaryny we dolanma fondlarynyň bilelikdäki pul serişdeleriniň gurluşyk guramalaryny awansirlemek. Ol şonuň kömegi bilen pul aýlanşygyny yzygiderligini üpjün edýär. Olar gündelik pul serişdesini sarp etmegi maliýeşdirmekden ybaratdyr.

E.m.-esasy materiallar (serişdeler)

D.k.- konstruksiýalar, detallar

G.s.ä.- goşmaça serişde, ýangyç

A.ç.b.z.- arzan we çalt bozulýan zatlar

G.o.-gutaryladyk önümçilik
G.m.h.-geljekki möhletin harçlary
H.s.-hasaplaşyk serişdeleri
P.s.- pul serişdeleri

Dolanyşyk serişdeleri her gurama üçin, maddy baýlyklary emele getirmek üçin we hasaplaşyk geçirmek üçin gerek.

Dolanyşyk serişdeleriniň, önümçilik ugrundaky bir bölegi önümçilik dolanyşygynyň fondy hökmünde bolýar. Dolanyşyk fondy- önümçilik fondunyň bir bölegi, ol önümçilik siklinde doly ulanylýar, şonda ol başdaky şeklini ýitirýär we öz bahasyny dolylygyna öndürýän önüme geçirýär. Dolanyşyk serişdeleri fondynyň düzümine önümçilik ätiýaçlyklary we önümçilik serişdeleri girýar.

Önümçilik ätiýaçlyklary- bu zähmet gurallary, olar önümçiliginiň yzygiderliligi üçin zerur. Önümçilik ätiýaçlyklaryna esasy serişdeler, detallar, konstruksiýalar, goşmaça serişdeler, ýangyç, çalt bahasyny ýitirýän zatlar girýar. Esasy materiallar- tehniki materiallar, düçeklik materiallar(ruberoid, tol, pergament, düçeklik demir)

Detallar, konstruksiýalar- gutarnykly düzülýän elementlerden ybaratKömekçi serişdeler- olar önümçilik prosesine hyzmat etmek üçin gerek(ýaglamak, süpürmek).

Arzan we çalt döwürlýän predmetler (AÇDP) – 1 ýyldan az hyzmat edýän zatlar, ýöriteleşdirilen enjamlar, çalyşmak üçin enjamlar, ýöriteleşdirilen geýimler, aýakgaplar. AÇDP-ykdysady taýdan esasy fonda golaýdyr.

Önümçilik ätiýaçlyklary, önümçilik prosesinde ulanylyp başlananda önümçilik prosesiniň serişdesi hökmünde-önümçilik prosesiniň dolanyşyk serişdesi diýilýar. Önümçilik prosesiniň dolanyşyk fonduna gutaryladyk önümçiligi, kärende önümçiligi we gelejek döwrüň sarplary girýar.

Gutaryladyk önümçilik- önümçiliginiň material-tehniki böleginiň biri bolup durýar, şonsyz önümçilik prosessi yzygiderli ýerine ýetilmän bilmeýar onuň düzümine

gutarylmaryk işler, konstruksiýa elementleridir, olar kabul edip alyş aktlaryna girmeýar.

Geljekki döwrüň harçlary- önümçilik prosessine taýarlyk maksady we päsgelsiz iş önümini alyp barmalydyr, olaryň düzümine wagtlaýyn gurulýan jaýlara: hyzmat ediş öýi, naharhana, bufetlere sarp edilýan harçlar girýar. Ol harçlaryň aýratynlygy-hasaplaşyk döwründe olar şol bir wagtyň özünde hasapdan çykarylýar, bölekleýin gurluşyk-gurnaýyş işleri bahasyndan, sebäbi olar häzirki we indiki döwrede degişli. Her bir gurluşyk birleşigi diňe hojalyk işleri, önümçilikde we dolanyşykda ýerine ýetirmelidir, taýýar önümi ýerlemek hyzmatlar we material çig-mallary satyn almak.

Dolanyşyk fondundan başga dolanyşyk serişdeleriniň düzümine dolanma fondy hem girýar. Hasaplaşykda serişdeler diýip, buýuryjy tarapyndan berlen hasap jeminediýilýar, töleg möhleti ýetmähkä. Taýar önümi satmak üçin wagt talap edilýar, şonuň üçin şol jemler döreýar. Hasaplaşykly serişdelere debitor bergiler haryt we hyzmat üçin, wekseller üçin, hasaplaşmaly şahlar üçin.

Pul serişdeleri-guramanyň kassasynda bar bolan pul serişdesi, erkin pul serişdesi (walýuta hasabynda duran gymmat baha kagyzzlar(aksiýa, obligasiýa, sertifikat, weksel).

Dolanyşyk serişdeleri (döreýiş çeşmesine görä) hususy we karz görnüşlere bölünýar. Hususy dolanyşyk serişdeleri-minimal harçlary ýapmak üçin gerek. Hususy dolanyşyk serişdeleriniň çeşmeleri: ustaw kapitaly, girdeji we goşmaça kapital. Ustaw kapitaly-pul goýumlary we edara emlägini emele getirýar. Girdeji-maliýe işleriniň jogabydyr we şahsy dolanyşykda serişdeleriň çeşmesi hökmünde ulanylýar.

Goşmaça kapital- esasy fonduň ýokarlandyrylan bahasyndan gelip çykýar.

Ätiýaçlyk kapital-guramanyň girdejisiniň hasabyna döreýar, göz önünde tutulmadyk harçlaryň üstüni ýapmak üçin ulanylýar.

4.2 Dolanşyk serişdeleriniň kadasy. Olaryň emele gelmegiň çeşmeleri.

Karz serişdeleri-guramalaryň dürli çeşmelerden maliýeşdirilen serişdesi, bu serişdeler dolanşykda wagtlaýyn durýar. Esasan gysga möhletli bank kredidi guramanyň käbir zerurlyklary üçin edilýar, şol sanda serişde almak üçin, aýlyk-günlük tölemek üçin. Kredit almak üçin gurama tarapyndan gerekli dokumentler taýarlanylýar, onda alynjak puluň möçberi we wagty belenilýär. Kredit ýapmagyň möhleti we prosent bank we guramanyň bilelikde şertnama baglamagy esasynda edilýar. Karz serişdelerine ýuridiki şahsdan ýa-da fiziki şahsdan alnan karz pullary hem girýar.

Dolanşyk serişdesiniň kadalary şu formulanyň üsti bilen anyklanylýar:

$$N=Ho \times G$$

N-normatiw

Ho-bir günlük harajat smeta boýunça GGI boýunça mln. m.

G-gunler, ätiýaçlyk möçberi.

Çalt dolandyrylan dolanşygyň doly sikliň plan döwründäki wagty bilen ölçenýar. Dolanşygyň derejesini anyklamak üçin dolanşyk görkezijisiniň koeffisiýentini ortaça dolanşyk wagtynyň gatnaşygy .

Dolanşyk koeffisiýenti aşakdaky formula esasynda hasaplanylýar:

$$Kd=G/Ds$$

G-girdeji

Ds-dolanşyk serişdesiniň ortaça ululygy.

Dolanşyk koeffisiýenti dolanşyk serişdeleriniň möçberini gorkezýar.

Goşmaça çykdajylara gurluşygy alyp barmagyň we önümçilige hyzmat ediş akymalarynyň harçlamalary degişlidir (administratiw-hojalyk we tehniki işgärleri, garawuly we ýangyn söndürijini we ş. m. saklamak).

Bap V. Kärhananyň zähmet resurslary.

5.1 Kärhananyň işgärleri .

5.2 Zähmet öndürijiligi.

5.3 Zähmeti gurnamak .

5.4 Zähmeti maddy taýdan höweslendirmek.

5.5 Zähmet bazary, iş bilen üpjünçilik, işsizlik.

5.1 Kärhananyň işgärleri .

Kärhananyň zähmet baýlyklary.

Önümçiligiň döredilmegi elmydama kärhanada (firmada) işleýän adamlar bilen bagly bolýar. Önümçiligiň gurnalyşynyň dogry düzgünleri, optimal ulgamlar we çäreler ähmiýetli orny tutýarlar. Ýöne önümçilik üstünligibelli – bir adamlara bolýar, olaryň bilimlerine, hünärine, ukybyna, tertibine, sebäplarine, okuwy kabul edijiligine.

Şol bir wagtda zähmet gatnaşyklary telekeçiligiň iň çylşyrymly meseleleriň biri, esasan haçanda kolektiw onlarça, yüzlerçe we müňlerçe adamlara deň bolanda zähmet gatnaşyklary zähmet hadysanyň gurnalyşy işgärleriň taýýarlanylşy we ýygnaýşy, iş hakynyň optimal ulgamynyň saýlawy, kärhanada sosial ylalaşyklygyň gatnaşyklarynyň döredilmegi bilen bagly bolan meseleleriň giň töweregini öz içine alýar.

1.Kärhananyň işgärleri

Işgärler (zähmet işgärleri) – guramanyň firmanyň, kärhananyň bilimli işgärleriniň esasy düzimi.

Köplenç kärhananyň zähmet işgärlerini önümçilik işgärlerine we önümçilik däl bölümçelerinde işleýän işgärlere bölýärler.Önümçilik işgärleri – önümçilikde we onuň hyzmatynda işleýän işgärler – kärhananyň zähmet baýlyklarynyň esasy bölegini düzýäler.

Önümçilik işgärleriň derejeleri

Önümçilik işgärleriň köpsanly we esasy derejesi – (firmanyň) kärhananyň işçileri – önümçilik hyzmatlary we agramlary gecirmek boýunça maddy baýlyklaryň döredilmegi bilen

meşgur bolýan adamlar (işçiler). İşçiler esasy we goşmaçalara bölünýärler.

Esasylara - kärhanalaryň haryt (lomaý)önümini döredýänler we zähmet predmetleriň görnüşini, ölçeglerini, ýagdaýyny, gurluşyny, fiziki, himiki we beýleki hasýetleri üytgedýän, tehnologiýa hadysalarynda işleýänler.

Goşmaçalara – önümçilik sehlerinde iş ýerlerinde we enjamlarda işleýän, şeýle hem goşmaça sehleriň hojalyklaryň işçileri degisli bolýarlar. Öz gezeginde goşmaça işçiler wezipe toparlara bölünip bilýär. Ulgam we daşama, barlag, gural, hojalyk ammar we ş.m.

Gullukçylaryň toparynda ýolbaşçylary, hünärmenleri we gullukçylary tapawutlandyryýarlar.

Ýolbaşçylara – kärhanalaryň, gurluşyk bölümçeleriň ýolbaşçylarynyň wezipelerini eýeleýän we 1 derejäniň koduna eýe bolýan orunbasarlar degisli bolýarlar: direktorlar, başlyklar, dolandyryjylar, menedžerler, baş hünärmenler (baş hasapçy, baş mehanik we ş.m.).

Hünärmenlere – inžener – tehniki, ykdysady işleri bilen meşgur bolýan işgärler degişli bolýarlar, hususanda, inženerler, belleýänçiler, ykdysadyýatçiler, hasapçylar, hukuk maslahatçylar we ş.m. degişli bolýarlar (derejäniň kody 2).

Gullukçylara – resminamalaryň taýýarlanylşy we bezelişini, hasaba alynşyny we barlagy, hojalyk hyzmatyny iş öndürijiler, kasirler, tabelçiler hasaplaýjylar we ş.m. Ýerine ýetirýän işgärler degişli bolýarlar (derejäniň kody 3).

Işgärleriň dürli derejeleriň we olaryň umumy sanynyň gatnaşygy işgärleriň gurluşyny hasýetlendirýärler. İşgärleriň gurluşy aşakdaky alamatlar boýunça kesgitlenip biliner - ýaşy, jynsy, bilim derejesi, is stažy, hünäri, normalary ýerine ýetirmegiň derejesi we ş.m.

Işgärleriň hünär – kär gurluşy.

Işgärleriň hünär – kär gurluşy zähmetiň hunar we kär bölünişiniň düzgüni boýunça agurnalyar. Kär hökümünde belli-bir bilimleri we tejribe endikleri talap edýän, zähmet

döredijiligiň görnüşi. Kär çäklerinde hünärleri saýlaýarlar – döredijiligiň görnüşi, ol önümçiligiň belli – bir böleginde işe ýerine ýetirmek üçin goşmaça bilimleri we endikleri talap edýär (mysal üçin käri tokar, hünäri tokar - karuselçi).

Her- bir käriň we ugryň işgarleri käriň derejesi bilen tapawutlanýarlar. Kär işgäriň hünäri eýelän derejesini häsýetlendirýär we kär (tarif) derejelerinde serpikdirilýär. Tarif derejeleri şeýle hem işleriň çylşyrymlylygynyň derejesini häsýetlendirýän görkezijiler hökümünde hem çykyş edýärler. Käriň derejesi boýunça işçiler kärsiz, kiçi kärli, kärli we ýokary kärli görnüşlere bölünýär.

Hünärmenler kär derejelerine bölünýärler: hünärmen - 1,2,3, derejeli we derejesiz.

Ýolbaşçylar dolandyrmagyň gurluşlary boýunça bölünýärler – çyzykly we wezipe, dolandyrmagyň bölümleri boýunça ýokary, orta we pes.

Ylmy – tehniki progresiň täsirinde önümçilik işgärleriň kär toparlarynyň we aýratyn kärleriň agramynyň we sanynyň üýtgemegi bolup geçýär. Inžener – tehniki işgärleriň we hünärmenleriň sany, ýolbaşçylaryň we tehniki ýerine ýetirijileriň agramynyň durnuklylygynda, işçileriň sanynyň ösüşi bilen deňeşdirilende tiz ulalýar. İşgärleriň bu derejeleriň sanynyň ösüşi önümçiligiň giňelmegi we özleşdirilmegi, onuň tehniki üpjünçiligi, pudak gurluşynyň üýtgemegi, iş ýerleriň döremegi, çykarylýan önümiň ulalýan çylşyrymlylygy bilen şertlenen. Görnüşi ýaly, bu ýagdaý geljekde – de galar.

Işgärler toparynyň düzüminiň we sanynyň meýilleşdirilmegi.

Işgärlerde bolan talap işleýänleriň toparlary we derejeleri boýunça aýratyn meýilleşdirilýär. İşgärleriň talabynyň hasaplanylşynyň in ýaýran usullary hökümünde aşakdakylar çykyş edýärler:

- önümçilik maksatnamanyň zähmet göwrümliligi boýunça ;
- hyzmat ediş düzgünleri boýunça ;

1 – nji usul bellige alynyan işlerde meşgur bolýan, işçileriň sanynyň kesgitlenilşinde ulanylýar. Onuň üçin olaryň işe gatnawyň we ortasanow düzuleri hasaplanýlar.

Smenada işçileriň gatnow sany (P_g) bu çalşyk önümçilik ýumuşy ýerine ýetirmek üçin işleriň normatiw sany.

$$P_g = \frac{T_p}{T_{sm}^n Dk}$$

bu ýerde T_p – planly geçişde önümçilik maksadynyň zähmet göwrümliligi ;

T_{sm} – smenanyň dowamlylygy, normo,

n – iş smenalaryň sany, gün ; D - plan döwürinde kärhananyň işiniň günleriniň sany; k – plan döwürinde normalaryň artykmaç ýerine ýetirilmeginiň koefisiýeny.

Işçileriň ortasanow sany – ortasanow düzüminiň koefisiýenti ya-da işe çykamazlaryň meyillesdirilýän prosentine görä hasaplanýlar.

Işgärleriň çykyş koefisiýeti – ($I_{\text{ç}}$) alnan wagt döwürinde ähli sebaplar boýunça isden çykarylan işgärleriň sanynyň, şoldöwürindäki işgärleriň ortasanow sanyna bolan gatnaşygy bilen kesgitlenilýär.

$$I_{\text{ç}} = \frac{P_{\text{çyk}}}{P} \times 100$$

bu ýerde $P_{\text{çyk}}$ – isden çykarylan isgarleriň sany, P – isgarleriň ortasanow sany, ady.

Işgarleriň durumlylygynyň koefisiýenti – ähli hasap ýylynda sanow düzüminde durýan işgärleriň sanynyň ýyl üçin işgärleriň ortasanow sanyna bolan gatnaşygy. Şonda sanow sanyndan lýanwarda, ähli sebäpler boýunça ýylyň dowamynda çykanlar aýrylýarlar. (beýleki guramalary geçenlerden başgalar), ýöne hasaplaşylanda Kabul edilenleriň sanyndan çykanlar aýrylýarlar.

Işgärleriň durumlylygynyň koefisiýentini – (I_d) tutuş kärhanada we onuň aýratyn bölümçelerinde önümçiligi dolandyrmagyň gurnalyş derejesi kesgitlenende ulanylmak maslahat berilýär. Ol

Kabul edilenlerinň ýa-da çykarylanlaryň sanyndan kiçisiniň işgärleriň ortasanow sanyna bolan gatnaşygy ýaly kesgitleýär. Normirlenmeýän işlerde işçileriň sany hyzmat ediş düzgünleri, inžener – tehniki işgärleriň we gullukçylaryň sany ştat tertibi boýunça kesgitlenýär.

Işgärler toparynyň düzüminiň we ösüşiniň görkezijileri

Kärhananyň topary sanly düzümi, käriň derejesi boýunça hemeşelik ululygy bolmaýar: bir işgärler çykarylýarlar, beýlekiler kabul edilýärler. Hasabat döwüriniň dowamynda işgärleriň sanynyň ähli üýtgemeleri öz içine alýan işgärleriň ortasanow sanynyň görkezijisi (P) bolup durýar:

- bir aý üçin

$$P = \frac{\text{aýyň ähli kolendar günleri üçin ortasanow işgärleriň sanynyň } \Sigma}{\text{aýyň günleriniň kolendar sany}}$$

- bir ýyl üçin

$$P = \frac{P_1 + P_2 + \dots + P_{11} + P_{12}}{12}$$

bu ýerde $P_1, P_2, P_3, \dots, P_{11}, P_{12}$ – aýlar boýunça işgärleriň orta gündeki sanawy.

Işgärleriň hereketi işgärleriň bolup geçýän çalşygynyň görkezijileri we işgärleriň hemişeleginiň görkezijisi bilen häsiýetlendirilýär.

Işgärleriň çalşygy – bellei-bir dowür üçin işgärleriň ortasanow sanyna laýyklykda işe kabul edilen we işden çykarylan işgärleriň umumylygy. İşgärleriň çalşygynyň tizligi aşakdaky koefisiýentler bilen kesgitlenilýär:

- umumy çalşygy ($K_{\text{ç}}$) bilen hasabat döwürinde kabul edilenleriň we çykarlanlaryň jemlenen sanynyň işgärleriň ortasanow sanyna bolan gatnaşygy

$$K_{\text{ç}} = \frac{\Sigma P_{k.e} - \Sigma P_{\text{çyk}}}{P}$$

- kabul edişligiň çalşygy ($K_{k.e.}$) – belli-bir döwürde kärhana Kabul edilen işgärleriň sanynyň, şol bir döwür üçin işgärleriň ortasanow sanyna bolan gatnaşygy

$$K_{k.e.} = \frac{P_{k.e.}}{P} \times 100$$

5.2 Zähmet öndürijiligi

Aýratyn işgärleriň we kärhananyň işgärler toparynyň zähmet döredijiliginiň netijeliligini (öndürijiligini) kesgitlemek üçin hyzmat edýän ähmiýetli ykdysady görkeziji. Zähmetiň öndürijiligi, öndürilen önümiň göwrümi görnüşinde zähmetiň netijeleriniň zähmetiň harajatlary deňeşdirilme bilen ölçenilýär. Bu ululuklaryň göni ýa-da ters gatnaşygyna baglylykda 2 görkezijiler bar bolan: taýýarlama we zähmetiň göwrümi.

Iň ýaýran we uniwersal görkeziji bu önümiň taýýarlanylşy bolup durýar. Ol öndürilen önümiň mukdarynyň, bu önümi taýýarlamak üçin sarp edilyän iş wagtyna bolan gatnaşygy bilen kesgitlenilýär (Q/T). Wagtyň harajatlarynyň görkezilýän birliklerine baglylykda (işlenen adam – sagatlar adam – günler, senagat – önümçilik işgärleriň ortagündeki sany); sagat, we bir işgär üçin taýýarlanylşyň görkezijilerini tapawutlandyryrlar.

Önümçiligiň göwrüminiň ölçeme birligine baglylykda taýýarlanylşy kesgitlemegiň 3 usulyny tapawutlandyryrlar: hakyky, bahaly we zähmet.

Hakyky usul – iň ýönekeý we barlanan usul, haçanda taýýarlanan önümiň göwrümi hakyky ýagdaýda kesgitlenýär (tonnalar, metrlar, sanlar we başgalar).

Hakyky görkezijiler görnüşler, sortlar we başgalar boýunça taýýarlanan önümiň düzimini görmäge mümkinçilik berýärler. Bu usulyň aýratynlygy – zähmetiň öndürijilik görkezijileriniň deňeşdirilme mümkinçiligi. Ýöne hakyky görkezijileriň kömegi bilen zähmetiň öndürijiligini önümiň aýratyn görnüşleriniň ýa-da işleriň görnüşleriniň çäklerinde ölçemek bolýar.

Bahaly usul – zähmetiň öndürijisi, pul birliklerinde görkezilen, taýýarlanan önümiň iş wagtynyň harajatlaryna bolan gatnaşygy hökmünde kesgitlenýär. Baha taýdan zähmetiň öndürijiligini kesgitlemek üçin taýýarlanylýan önümiň göwrümini

kesgitlenişiniň dürli görkezijileri ulanylyp bilner: lomaý önüm, haryt önümi, lomaý çalşyk, taýýarlanylşyň normativ bahasy, normativ arassa we arassa önüm, lomaý peýda. Bu görkezijileriň her-biri özüniň položitel we otrisatel bahalaryna eýe bolýar.

Zähmet usuly – ylmy taýdan subut edilen düzgünlerde zähmetiň öndürijiliginiň tizligini häsiýetlendirýär. Işin ýerinde, brigadalarda, önümçilik önümlerinde we sehlerde dürli görnüşdäki tamamlanmadyk önümi taýýarlanylanda zähmetiň öndürijiligi normo-sagatlarda kesgitlenýär.

Taýýarlama bilen bir hatarda önümiň zähmetiniň göwrümlilik görkezijisi ulanylýar. Zähmetiň göwrümi hökmünde alnan kärhanada önümin birligini öndürmek üçin zähmetiň ähli harajatlarynyň jemi alynýar (T/Q). Zähmet harajatlarynyň düzgünine, olaryň önümçiligiň hadysasyndaky ornyna baglylykda zähmet göwrüminiň aşakdaky görnüşleri göz önüne tutulýarlat, olar önümi taýýarlamagyň doly zähmet göwrüminiň düzüji bölekleri bolup durýarlar: önümçilige hyzmat etmegiň tehnologiiki zähmet göwrümi, önümçilik zähmet göwrümi, önümçiligi dolandyrmagyň zähmet göwrümi.

Zähmet harajatlaryň häsiýetine we niýetlenişine görä normirlenen, hakyky we plan zähmet göwrümini tapawutlandyryýarlar.

Bellige almagyň göwrümi boýunça operasiýa, bölek, önüm, haryt we lomaý önümi üçin zähmet göwrümini tapawutlandyryýarlar.

Zähmeti ulanmagyň ýeri boýunça zawod, seh, bölüm, brigada we iş yeriniň zähmet göwrümini tapawutlandyryýarlar.

Zähmetiň öndürijiliginiň soraglary öwrenilrnde zähmet öndürijiliginiň ösüşiniň alamatlaryna seretmek gerek bolýar.

Zähmet öndürijiliginiň ösüşiniň alamatlary – bu hereket ediji güýçler ýa-da sebäpler, olaryň täsirinde öndürijiligiň derejesi we tizligi üýtgeýär. Bular ýaly hadysalar hökmünde çykyş edýärler: tehniki progress, önümçiligiň guramaçylygyň özleşdirilmegi we başg.

Kärhananyň (firmanyň) derejesinde zähmet öndürijiligiň ösüşiniň alamatlarynyň baş toparlaryny saýlamak bolýar.

Regional – ykdysady (tebigy – howa şertleri, olaryň üýtgemeleri; iş yerleriň we zähmet baýlyklaryň deňligi) we ykdysady – geografiki alamatlar (etraby öwrenmek, ýerli baýlyklaryň barlygy; erkin iş güýjüniň, el.energiýanyň, suwuň barlygy; ýeriň relýefi; komunikasiýalara çenli aralyk we ş.m.).

Gurluş üýtgemeleriň alamatlary – satyn alynýan önümleriň we ýarym taýýar önümleriň bir böleginiň üýtgemeginde süýşmeler, önümçiligiň göwrümleriniň ösmegi bilen işleýänleriň sanynyň azaldylmagy.

Tizlenmegiň alamatlary - ýokary netijeli tehnikaýyň täze görnüşleriniň girizilmegi; ösýän bazaly tehnologiýalaryň ulanylmagy, taslamada awtomatlaşdyrylan ulgamlaryň ulanylmagy; täzeden özgerdiliýän önümleriň girizilmegi we başg.

Guramaçylyk alamatlary – önümçiligiň dolandyrylyşyny we guramaçylygyny özleşdirmek, guramaçylygyň we zähmeti ösdürmegiň täze görnüşleriniň girizilmegi.

Sosial alamatlar – birmeňzeş, zyýanly we agyr zähmetiň göwrümleriniň gysgalmagy; zähmet şertleriniň gowulandyrylmagy; sosial ylalaşygynyň alamatlary.

Kärhanada zähmet öndürijiligiň ätiýaçlyk ösüşi hökmünde bar bolan, ýöne entäk, öndürijiligi, alamatlar sebäpli ýokarlandyrmagyň mümkinçilikleri düşünilýärler. Zähmet öndürijiligiň ösüşiniň ähli ätiýaçlary olaryň ýüze çykyan we ulanylýan ýerleri we wagty boýunça differensirlenýärler.

Ulanmagyň wagty boýunça bar bolan we geljekki ätiýaçlary tapawutlandyryýarlar. Ýüze çykmagyň we ulanylmagyň ýeri boýunça – pudaklaýyn, pudakara we içki önümçilik görnüşleri tapawutlandyryýarlar.

5.3 Zähmeti gurnamak .

Kärhanada zähmetiň gurnalyşy.

Zähmetiň gurnalyşy – iş güýjüniň önümçilik serişdeleri bilen rasional birleşmegiň usullary, serişdeler zähmetiň öndürjiliginı ösdürýärler we işgärleriň saglygynyň ýokarlanmagyna ýol berýärler.

Kärhanada zähmetiň gurnalyşy, kärhananyň girdejisini ýokarlandyryan, zähmetiň ulgamlaryny we adam üçin adaty bolan zähmet şertlerini döretmäge niýetlenen.

Zähmetiň gurnalyşynyň esasy ugurlary:

- zähmetiň kooperasiýasynyň we bölünilşiniň rasional görnüşleriniň taýýarlanmagy we girizilmegi;
- işgärleriň saýlanylşynyň, taýýarlanylşynyň we kärini ýokarlandyrmagyň gurnalyşy;
- iş yerleriň gurnalyşy we hyzmat edilişi;
- zähmetiň bellige alynşy;
- zähmet töleginiň gurnalyşy;
- zähmet şertleriniň gowulandyrylmagy.

Zähmet ulgamyň optimal şertleriniň doredilişiniň esasynda zähmet hadysasynyň öwrenilmegi ýatyr, ol zähmet döredijiligin tizliginin we iş wagtynyň harajatlarynyň seljermesiniň gözlegleriniň esasynda ösýär.

Zähmetiň bellige alynşy.

Zähmetiň gurnalyşy esasy düzüji elementi hökmünde zähmetiň bellige alynşyny öz içine alýar. Zähmetiň bellige alynşynyň maksady – zähmetiň harajatlarynyň we netijeleriniň kesgitlenilşi, dürli toparlardaky işgärleriň sany bilen enjamlaryň birlikleriniň sanynyň arasyndaky gatnaşygynyň bellenilşi.

Zähmetiň gurnalyşynyň, önümçiligiň we dolandyrylyşyň iň netijeli görnüşlerine laýyk gelýän, harajatlar we netijeler zerur hasaplanylýar.

Kärhanada zähmetiň bellige alynşy üpjün edýär:

- aýratyn bölekleriň, düwünleriň we tutuş önümiň taýýarlanylşyna planly zähmet göwrüminiň kesgitlenilşi;
 - hünärler we kärler boýunça işgärleriň gerekli sanynyň hasaplanylşy;
 - zähmetiň netijeleriniň kesgitlenilşi, zähmet haklaryň we maddy höweslendirmeleriň fondlarynyn bellenişi;
 - täze tehnika girizmegiň netijeliliginiň bahasy;
 - zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmagyň planynyň esasy;
 - sehleriň, bölümleriň, toparlaryň, aýratyn iş ýerleriň önümçilik maksatnamalarynyň hasaplanylşy;
 - gerekli enjamyň sanynyň kesgitlenilşi;
 - attestasiýa geçirlende iş ýerleriň guramaçylyk derejesiniň we olaryň guramaçylygynyň we hyzmat etmegiň optimal görnüşleriniň taýýarlanylşynyň bahasy.
- Zähmetiň normalary önümçiligiň meýilleşdirilmeginiň we gurnalyşynyň, zähmet tölegiň, zähmetiň öndürijiligiň ösüşini sazlamagyň esasy bolup durýarlar.

Normalaryň görnüşleri.

Zähmeti normirlmek üçin ýörite düzgünler we ýeke-täk (tipli) normalar ulanylýarlar. Kärhanalarda wagtyň, taýýarlanylşynyň, hyzmat etmegiň, sanynyň, dolandyrmagyň normalary şeýle hem normirlenen ýumuşlar hasaplanylýarlar (kesgitlenýärler). Zähmet boýunça normirlenen materiallarda esasy orun wagtyň normalaryna berilýär.

Wagtyň normasy – iki bölekden durýan, işleriň belli-bir göwrümini ýerine ýetirmek üçin ýa-da önümiň birligini taýýarlamak üçin gerek bolýan, iş wagtynyň dowamlylygy:

• bir sanyň wagtynyň normalary, olar operatiw wagty (şol sanda esasy, bu zähmetiň görnüşiniň üýtgedilmegine sarp edilýär we goşmaça wagt, haçanda serişdäniň goýberilmegi, taýýar önümiň ýerleşdirilmegi, enjamyň dolandyrylmagy we ş.m. bolup geçende sarp edilýär), iş ýerine hyzmat etmegiň wagty, arakesmeleriň wagty öz içine alýar.

Wagtyň normasyny (N_w) şeýle görkezmek bolýar

$$N_w = t_z + t_g + t_h + t_d + t_{ar} + t_{t-n},$$

bir sanyň wagtyňyň normasyny aşakdaky görnüşde görkezmek bolar

$$t_s = t_z + t_g + t_h + t_d + t_{ar},$$

bu ýerde t_z -easy wagt, t_g -goşmaça wagt, t_h -iş ýerine hyzmat etmegiň wagty, t_d -işgärleriň dynç we hususy zerurlyklary üçin wagty, t_{ar} -ýörite sebäpler zerarly arakesmeleriň wagty (reglamentlenen), t_n -taýýarlama netijeli wagt.

Iş ýerine hyzmat etmegiň wagty enjama seretmek üçin işçi tarapyndan sarp edilýär,

şeýle hem iş ýerini adaty ýagdaýda saklamak üçin aşakdaky wagtlara bölünýär:

- tehniki hyzmat etmegiň (enjamlaryna seretmek, çalyşmak, arassalamak we ş.m.);

- guramaçylyk hyzmat edilişi (iş ýerine seretmek: abzaly taýýarlamak we ýygnamak, enjamy ýaglamak we ş.m.).

Taýýarlanylşyň normasy – önümiň birlikleriniň sanyny kesgitleýär, bu önüm belli-bir wagtda bir işgär (brigada) tarapyndan taýýarlanan bolmaly.

$$H_{taý} = T_h / H_w$$

bu ýerde $H_{taý}$ - taýýarlamagyň normasy, T_h - iş wagtyň hakyky fondy, H_w – önümiň birliги üçin wagtyň bellenen normasy.

Hyzmat etmegiň normasy – önümçilik obýektleriň sany (iş yerleriň, enjamlaryň birlikleriniň), olara degişli kârdäki işgär iş wagtyň birliginiň dowamynda hyzmat etmeli. Bu görkeziji önümçilik hadysalaryna hyzmat edýän işgärlerde şeýle hem goşmaça işgärlerde ulanylýar. Hyzmat etmegiň normasy formula boýunça hasaplanylýar

$$H_h = T_h / t_h$$

bu ýerde H_h – hyzmat etmegiň normasy; T_h – iş wagtyň hakyky fondy, s ; t_h – enjamyň birligine hyzmat etmegiň bellenen wagt normasy, s .

Sanyň normasy (N_s) – işleriň alynan göwrümini ýerine ýetirmek üçin gerek bolýan, belli bir hünär – kâr düzümindäki işgärleriň sanyny kesgitleýär.

Normirlenen ýumuş – işleriň gerekli görnüşlerini we görwürmini belleýär, olar belli-bir wagtyň dowamynda işgärler ýa-da brigada tarapynda ýerine ýetirilen bolmaly. Taýýarlamagyň nomasyndan tapawutlylykda normirlenen ýumuş diňe hakyky birliklerde däl-de, eýsem normosagatlarda, normo – pullarda kesgitlenilip biliner.

Dolandyrmagyň normasy – işgärleriň sanyny kesgitleýär, olar bir ýolbaşça degişli bolmaly.

Şeýlelik bilen, önümçiligiň rasional guramaçylygy üçin, zähmet hadysanyň taraplaryny serpikdirýärler zähmetiň normalarynyň ulgamy ulanylýar. Wgtyň we sanyň normalary zähmetiň harajatlarynyň normalary bolup durýarlar, taýýarlamagyň normalary we normirlenen ýumuş zähmetiň netijeleriniň normalary bolup durýarlar.hyzmat etmegiň we dolandyrmagyň zähmet hadysanyň guramaçylygyň normatiw häýetnamalaryna degişli bolýarlar we iş yerleriniň ölçeglerini häsiýetlendirýärler.

Normalara bildirilýän esasy talaplaryň ählisi, alnan bölegiň tehnologiýa hadysanyň, zähmetiň guramaçylygynyň, önümçiligiň we dolandyrmagyň netijeli görnüşlerine laýyk gelmeli.

Zähmet normalary aýratyn operasiýa (operasiýa normasy)ýa-da baglanşyk operasiýalaryň tparyna, işleriň toplumyna bellenilýär.

Zähmet normirlemegiň usullary – zähmetiň normirlemesinde analitiki we jemlenen usullar ulanylýarlar.

Analitiki usul – iş yeriniň önümçilik mümkinçilikleriniň öňürti seljermesinde we her bir elementi operasiýa tutuşlygyna gerek bolýan gerekli harajatlaryň kesgitlemegine esaslanýar. Analitiki usullaryň normirlenşi aşakdaky tertipde ýerine ýetirilýär;

- 1) operasiýa düzüji elementlerine bölünýär;
- 2) her-bir elementiň dowamlylygyna täsir edýän görkezijiler kesgitlenýärler (tehniki, psihofiziologiki we ş.m.);
- 3) operasiýanyň rasional düzümi we onuň elementleriniň ýerine ýetiriliş yzygiderliligi taslanylýar;

4) her-bir taslanan elementlerine we tutuş operasiýa wagtyň harajatlary hasaplanylýar.

Analitiki usul 2 görnüşe eýe bolýar:

- analitiki – hasaplama usuly, oňa laýyklykda wagtyň harajatlary öňden taýýarlanan ylmy esaslanan pudak normatiwlerine görä hasaplanylýar;

- analitiki – barlag usuly, ol ulanylanda operasiýanyň elementine we tutuş operasiýa üçin wagtyň harajatlary iş ýerinde bu harajatlaryň ölçenilşiniň esasynda bellenilýär.

Analitiki – gözleg usuly bilen normalar bellenilende başlangyç habaryň esasy bolegi zähmet hadysasynyň barlagynyň netijesinde alynýar. Zähmet hadysanyň barlagynyň netijeleri, normatiwler boýunça hasaplamak normalaryň barlagyny we hadysanyň gurluşyny anyklamak üçin analitiki – hasaplama usuly bilen normalar bellenilende hem ulanylýarlar.

Zähmet hadysasyny barlamak üçin hronometražy (önümiň belli-bir görnüşi boýunça barlanýan elementleriň operativ wagtyň uzaklygy bellenilýär), iş gününüň suratlary (belli-bir wagtyň dowamynda synlanan, işleriň ähli görnüşleri we arakesmeleri üçin wagtyň harajatlary bellenilýärler), surathronometražy (önümçilik operasiýanyň aýratyn elementleriň dowamlylygynyň we wagtyň harajatlarynyň bir wagtda kesgitlenilişi üçin) ulanmak amatly bolýar.

Analitiki usul önümçilikde wagtyň normalarynda, edilşiniň we sanyndan başga, awtomatlaşdyrylan çyzygyň önümçiliginiň normsy ulanylýar (rasional gurumaçylyk şerlerde çyzygy enjamlaşdyrmagyň önümçilik mümkinçilikleriniň ulanylmagyny göz önüne tutup, wagt birligindäki öndürililik).

Akymly – köpçülik önümçiliginde, bölekleriň çykarylşy programmasyna iş wagtyň fondynyň bölünilişinden gelip çykýan hususy hökmünde çykyş edýän, akymly çyzygyň isiniň umumy takty bilen iş ýerleriň gatnaşygyny göz önüne tutmaly bolýar.

Dürli önümçilik ulgamlaryň şertlerinde bir bölegiň taýýarlanylşynyň tehnologiýa normirlenen zähmet göwrümliligini kesgitleýärler.

Jemlenen usullarda – normalar belli zähmet hadysasynyň sejeremesinden we rasional guramaçylygyň taslanylşyndan bellenilýärler, normirleýjiniň tejribesiniň esasynda (tejribeli usul) ýa-da meňzeş işleriň ýerine ýetirilişi baradaky statistika maglumatlaryň esasynda (statistiki usul). Jemlenen usullaryň kömegi bilen bellenen normalar köplenç tejribe – statistiki diýip atlandyrylýar.

5.4 Zähmeti maddy taýdan höweslendirmek.

Maddy höweslendirilmegiň ulgamy iş hakyny, pul premiýalary öz içine alýar. Käwagt maddy höweslendirilmegiň gurlý höküminde, karhananyň girdejisinde işgärleriň gatnaşyk ulgamy ulanylýar.

Iş haky – zähmet we onuň ahyrky netjeleri üçin işgäriň serpaýy.

Iş haky birnäçe wezipeleri ýerine ýetirýär;

- ýerine ýetirijilik – iş güýjini ýerine ýetirmegiň mümkinçiliginiň üpjün edimegi;
 - höweslendiriji – önümçiligi ösdürmek üçin gyzyklandyrmanyň görimegi;
 - sosial – sosial adalatlylygyň düzgüniniň amala aşyrylmagy.
- Karhanada zähmetiň tölegi aşakdaky dügünlerden esaslanýar:
- işgärler toparynyň netijelerini we sarp edilen zähmetiň hilini we mukdaryny görkezýän ölçeglerde işgärleriň serpaýy;
 - zähmet töleginde karhanalara we guramalara maksimal özbaşdaklygyň berilmegi;
 - minimal iş hakynyň ululyklarynyň döwlet reglamentasiýsy.

Zähmet böleginiň gurnalşynyň aýratyn elementleri – zähmet tölegiň fondunyň doremegi, tarif ulgamy, iş hakynyň görnüşleri we ulgamlary, toparlaýyn şertnamalar we pudaklara ylalaşyklar.

Zähmet tölegiň fondy – tarif derejeler, gürlleşilen bahalar, okladlar, premiýalar (maddy höweslendirmegiň fondundan tölenýänlerden başga)goşmaça tölegler we başgalar boýunça kärhananyň işgarleriniň ahli pul böleklerini öz izine alýar.

Hazirki şertlerde kärhana zähmetiň töleginiň görnüşini, premiýalamagyň şertlerini saýlamaga hukukly, ýöne bu maksatlar üçin gazanylan serişdeleriň çäklerinde we bir hünär boýunça kärli we kärsiz zähmetleriň arasyndaky bellenilen ylalaşygyň göz önüne tutulmagy bilen.

5.5 Zähmet bazary, iş bilen üpjünçilik, işsizlik.

Döwrebap bazaryň institusional sazlaşygyň ulgamynda esasy düzüdiji bölegi bolup zähmet bazary çykyş edýar.

Zähmet bazary—bu zähmet resurslary ulanmagyň sosial – ykdysady görnüşi.

Bu ýerde işçiň işçi güýç haryt hökmünde dolanýar, bazaryň kanunlary bilen laýyklykda satylýar we satyna alynýar (ilki bilen gymmat kanuny , islegiň weteklibiň kanuny göz önüne tutup) işçi güýjiň eýesi bolsa hakyna işleýan işçi hökmünde çykyş edýar .

Zähmet bazaryň emele gelişi jemgyýet ösüşiň täze tapgyra geçmegine sebäp boldy(haryt aragatnaşyklaryň ähliumumylygyň döwri).

Indi alyş –çalyş obýekti hökmünde haýyrlyklar we hyzmatlar dälde, diňe yer we maýa dälde eysem işçi güýjem bolup başlady . Gullaryň zähmeti hakyna işleýan işçileriň zähmetine öwrüldi .

Alyp-satma obýektiniň nukdaý nazaryndan zähmet bazaryň şekilini we mazmunyny saýgarmaly .

Zähmet bazarynda işçiň özi satyna alynanok , bu ýerde alyp-satma obýekti hökmünde hakyna işleýan işçiň işçi güýji çykyş edýar (başga söz bilen aýdanymyzda onuň ýokary intensiw zähmete ukyplylygy, hünärmenlik derejesi,aň-paýhasy, psihiki we fiziki çydamlylygy).

Zähmet güýjiň mazmuny-bu zahmet prosesinde zerurbolan ähli fiziki, intellektual we psihologiki häsiýetleriň jemi .

Ýöne telekeçini işçiň işçi güýjiň özi dälde eýsem onuň gelejekde ulanmasy gyzyklandyryar- diýmek“zähmeti”.

Zähmet bazaryň ”şekili” bolup-zähmeti alyp- satma akty çykyş edýar. Zähmet bazaryň subýektleri we gatnaşyjylary bolup – iş hödür edýanlar we hakyna işleýan işçiler çykyş edýarlar. İş hödür edýanlar- firmalar, ýeketäk edaralar, korporasiýalar,döwlet edaralary.Hakyna işleýänler- işçi güýjiň eýeleri.

Bäsdeşlik kanuny esasynda :

İş hödür edýanlar- telekeçiler birleşiklerine, hakyna işleýanlar –ussat birleşiklerine jemleşýarlar .

Zähmet bazarynda işçi güýji alyp-satmaň 2esasy şekili bar:

1. Birleşikleriň we telekeçileriň arasyndaky işgärler toporlaryňşertnamalary;

2. Zähmet birjasy.

İşgärler toporlaryň şertnamalarynda işçi güýjini hakyna tutmagyň ähli esasy şertleri keskitlenilýär: iş hakyň stawkalary we şekilleri, işden daşary işlän wagtyň tölegi, dynç alyş günleri, iş wagty, arakesmeler, nepaga we saglygy goraýyş fondlara tölegler, puluň hümmeti pese düşmegi sebäpli iş hakyň indeksasiýany hasaba almak we başga .

İşgär toporlaryňşertnamalaryň ähmiýeti: wajip kada emele geliş funksiýalary ýerine ýetirýan zähmet bazarynda we jemgyýetde ykdysady we sosial aragatnaşyklary tertipleşdirmek.

Zähmet biržasy- bu işçi güýji alyp- satmak maksady bilen hakyna tutulan işçileriň we telekeçileriň arasynda dellal guramasy.

Hususy eýeçilik görnüşine görä biržalar bolup bilýarlar:

1. Hususy (diňe kommersiýa esasynda işleýar);

2. Filantropik (kömek etmek maksady bilen kommersiýa däl ýa-da ýarym kommersiýa ýagdaýda işleýan);

3. Jemgyýet (hünär birleşikleriniň we tlekeçi birleşikleriniň güýji bilen döredilýär);

4. Döwlet (bilimsizlere sosial taýdan kömek etmek maksady bilen döwlet we ýerli organlary döredýän) birjalar.

Birjaň 5 funksiýasy.

1. Zähmet bazarynda dellal hökminde çykyş edýar. Bu ýagdaý işçi guýji işe almak tertibini we iş gözlemäge sarp edýan wagty gysgaltmak boýunça işleri düzgünleşdirýär.

2. Meýbur işsizlik şertlerinde hakyna işleýän işgärlere sosial kömegi işleri amala aşyrmak. Dürli görnüşde işsizleri girewlemek (kömek puly bermek ,öwezini dolmak boýunça pul geçirmek , iş ýerleri döretmek).

3. İşçi güýjiň tekliýy we islegi öwrenýar, hünäre we welaýatlara görä maglumatlary ýygnaýar we umumylaşdyrýar.

4. Ýakyn wedaşky gelejekde ggelejegi bar bolan ugurlary boýunça ýaşlar üçin hünär taýarlygy guramak.

5. Şu günki gun we gelejekde zähmet bazary üçin gerek boljak yöne şol hünärlere ukyby ýok adamlary taýýarlamak we gaýtadan taýýarlamak .

İşsizlere pul kömegi bermegi bir hatar şert we çäklenmeler bilen şertlenen. Kömek pulyň möçberi iş hakdan köp etse az.

Zähmet bazary öz hasiýetine görä bazarlaryň içinden iň bäsdeşlige kämillekli däl bolup dur , sebäbi bu bazara kämillik däl şertleriň üçüsem täsirini ýetirýar :

1.Korporasiýalaryň we telekeçi birleşikleriniň ýekebarlygy;

2.Profsoýuzlaryň ýekebarlygy (galp ýol bilen işçileri işe kabul edýarlar, parahorlyk);

3. Döwletiň ýekebarlygy (iş hödürleýänleriniň we işçi güýjiň arasyna goşulýar);

4. İş kabul etmegini hukuk tarapdan sarlanylýar.Kanun çykaryjy derejede iş hepdäniň uzaklygyny, aýlyk hakyň mňçberini, sosial mätäçliklerine tñlegleriň möçberini keskitlenilýar.

5. Salgyt ulgamyň we aksizlaryň üsti bilen ilatyň girdejisiniň paýlanylyşyna täsirini ýetirmek.

6. Subsidiýalaryň we ýenillelekleriň üsti bilen hünäre taýýarlamagyna ýardam etmek , şeýle hem işçi güýji täze hünäre öwretmek üçin kurslary guramak.

Zähmet bazary-ykdysadyýetiň ähmiýetli ugry hasaplanylýar. Gurluşykda zähmet bazarynyň aýratynlygy bar. Ol maýa bazaryndan, öndüriji serişdelerden, isleg bildirýän harytlara bagly. Zähmet bazary öz içine: hukuk esaslaryny, zähmet we sosial-zähmet gatnaşyklaryny, iş bilen üpjünçilikde döwlet ulgamyny (düzgünini), kadrlar taýýarlamak düzgünini, hakyna tutma, kontrakt düzgünini, zähmet biržasyny, iş bilen üpjünçilik fonduny alýar. Bazar ykdysadyýetinde zähmet bazary möhüm orny tutýar. Bazarda isleg bilen, hödürlemek gapma-garşy durýar. Şonuň üçin aşakdakylar bolup geçýär:

1. İşçi güýjüni bahalandyrmak.
2. Hakyna tutmagy kesgitlemek, iş haky we iş şertli hem şoňa girýär.
3. Bilim almaga mümkinçiligini anyklamak.
4. Professional ösüşini bahalandyrmak.
5. İş bilen üpjünçiliginiň kepillendirilmegi.
6. İşçi güýjiniň migrasiýasy.

Bazar şerlerinde isleg bilen hödürlemegiň (işçi güýjüne degişli) balansyny gazanmak kyn, mümkin däl. Döwlet möçberinde zähmet çeşmelerinden peýdalanmagynyň we iş ýerleriniň sanyny balansirmek

Möhüm meseleriniň biri bolup durýar.

Işlilik-bu adamalryň şahsy we jemgyýet isleglerini kanagatlandyrmak üçin meşgul bolýan zady. İşlilik doly, ýarym, bölekleyin we ýapyk bolup biler.

Kanun esasynda laýyklykda uşlemeýän hasap edilen adamlar-işsizler diýilýär. İşsizligiň aşakdaky görnüşleri ykdysady edbiýatda göze görünýär:

1. Friksion.
2. Tehnologik.
3. Gurluş.

4. Durnukly.

5.Sebit.

Bap VI.Önümiň özüne düşýän gymmaty.

6.1 Özüne düşýän gymmatynyň düşüňjesi we düzümi .

6.2 Özüne düşýän gymmatyny pese düşürmegiň ýollary.

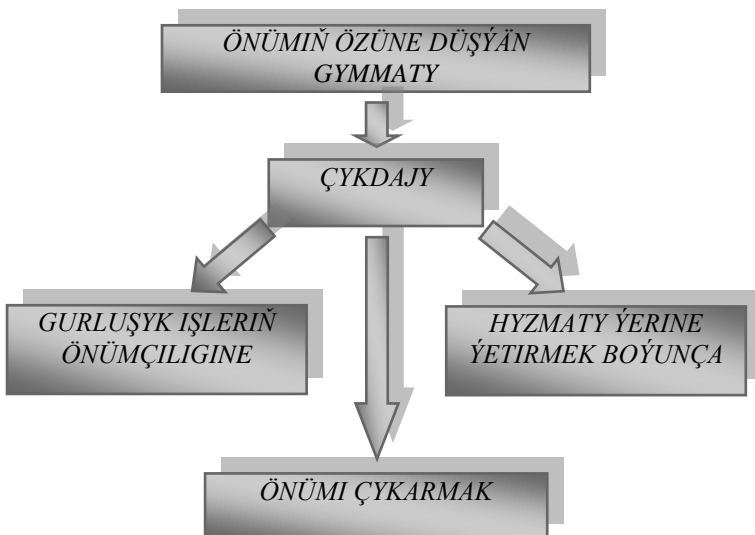
6.1 Özüne düşýän gymmatynyň düşüňjesi we düzümi .

Bazar şertinde gurama – hukuk görnüşine garamazdan telekeçilik işiniň iň wajyp maksatlaryň biri bolup – peýda çykyş edýär.

Peýda – bu önümçiligi ösdürmek üçin, eýeleriň zerurlyklaryny kanagatlandyrmak üçin we döwlete degişli tölegleri tölemek üçin maliýe serişdeleriň çeşmesi bolup durýar.

Peýda – bu öndürilen önümi ýerleşdirmekden alnan girdeýji bilen ony öndürmek üçin edilen harajatlaryň tapawudy. Diýmek, önümi öndürmek we ýerleşdirmek bilen baglanşykly harajatlar – (bu) önümiň özüne düşýän gymmatyny emele getirýär.

Önümiň (özüne düşýän gymmaty) – bu ykdysady görkezijisi. Ol kärhananyň önümi öndürmek we ýerleşdirmek bilen baglanşykly ähli harajatlary pul görnüşinde görkezýär.

Özüne düşýän gymmaty – gündeki çykdaýjylaryň mukdaryny görkezýär. Ol önümçilik, maýa goýum däl häsiýete eýe. Şeýlelikde kärhananyň ýönekeý üznüksiz önümçiligiň prosesini üpjün edýär.

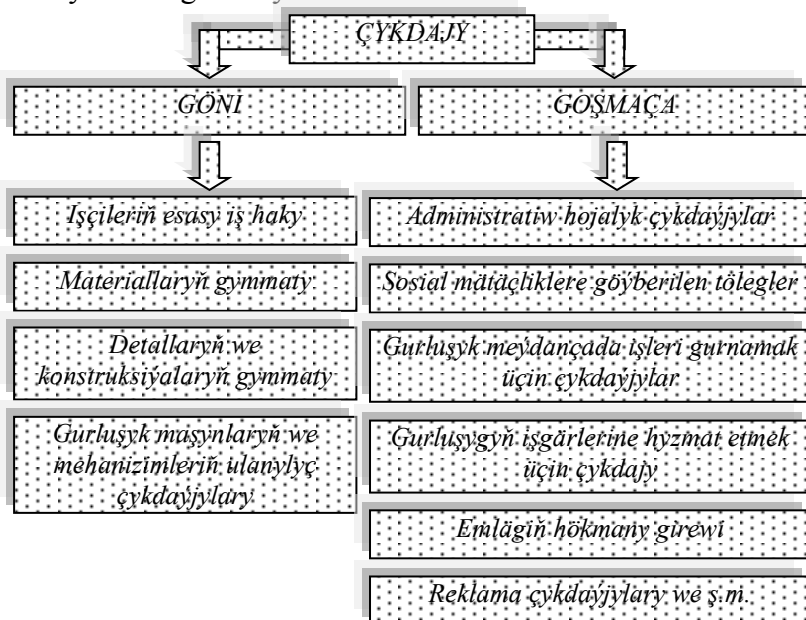
Özüne düşýän gymmaty – önümçiligiň sarp edýän faktorlaryň öwezini dolmagyň ykdysady görkezijisi bolup dur.

Şonuň üçin kärhananyň önümçilik harajatlaryň derejesini pese düşürmek aladasy önümçiligiň ykdysady netijeliligine we kärhananyň bäsdeşlik derejesine öz täsirini ýetirýär.

Özüne düşýän gymmaty – bu gurluşyk işleri ýerine ýetirmek üçin, önümi öndürmek üçin we hyzmaty etmek üçin pul görnüşindäki çykdaýjylar.

Özüne düşýän gymmaty – bu gurluşyk guramanyň işiniň umumy maliýe netijesine täsirini ýetirýän wajip görkeziji.

Ähli harajatlar işleriň özüne düşýän gymmatyna goşulmagyň usulyna görä göni we goşmaça harajatlara bölünýärler. Gurluşyk önümçiligiň çykdaýjylaryň uly bölegini göni harajatlar düzýärler. Olar smeta bilen kesgitlenen işleriň göwrüminiň esasynda kesgitlenilýärler.

Göni harajatlar – bu gurluşyk işleriň ýerine ýetirilmegi bilen baglanyşykly çykdaýjylar. Olary göni belli bir önümiň özüne düşýän gymmatyna goşup bolýar.

Göni harajatlaryň düzümine aşakdaky lar girýär:

1. Işçileriň esasy zähmet (aýlyk) haky.
2. materiallaryň, detallaryň gymmaty.
3. Maşyn we mehanizm ulanmak bilen baglanyşykly çykdaýjylar.

Goşmaça harajatlar – gurluşyk işleri ýerine ýetirmek boýunça gurama dolandyрма bilen baglanyşykly çykdaýjylar.

Goşmaça çykdaýjy – bu toplumlaýyn harajatlar, olar umumylykda guramanyň işi bilen baglanyşykly we belli bir önümiň gymmatyna göni goşulyp bilenoklar.

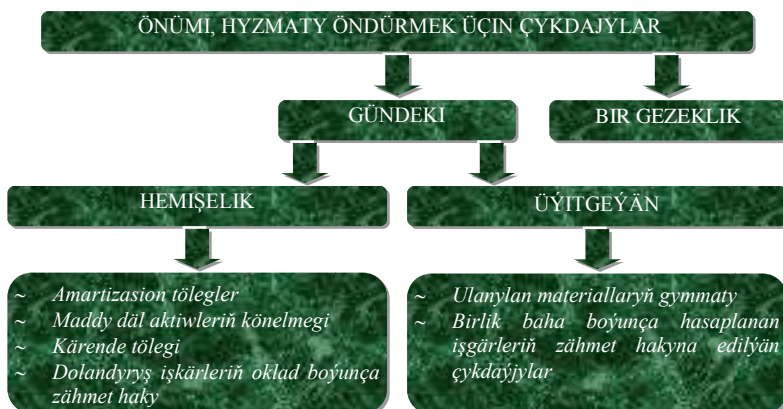
Göni we goşmaça harajatlar bilelikde önümiň özüne düşýän gymmatyny emele getirýärler.

Hyzmatlary, önümi, ýerine ýetirmek we döretmek üçin çykdaýjylar gündelik we bir döwürleýin harajatlara bölünýärler.

Gündeki çykdaýjy – bu önümçilik çykdaýjylar. Olar ýerine ýetirilýän işleriň, öndürýän önümiň, hyzmatyň mukdaryna (görrä) garaşly bolýarlar.

Bir döwürleýin çykdaýjylar – döwürleýin ýa-da bir gezeklik edilýän harajatlar (mysal üçin, lisenziýa, esasy gaznalary satyn almak).

Gündeki çykdaýjylar öz gezeginde önümçilik göwrümine görä hemişelik we üýtgeýänlere bölünýärler.

Hemişelik çykadjylar – hasabat döwrüminiň dowamynda üýtgänoklar.

Olara degişli – amortizasion tölegler, maddy däl aktiwleriň könelmegi, esasy fondlaryň kärende kärende tölegi bellenilen möçbel halkyň dolandyryş. Işgärleriň zähmethaklaryna çykadjy we ş.m.

Ýerine önümçilik işleriniň göwrüminiň ulanylmagy we azalmagy bilen (baglanşykly) deňine köpelyän we azalýan çykadjylar- üýtgeýänlere degişlidir. Olara girýärler: ulanylan materiallaryň gymmaty, iş göwrüminiň birligine birlik bahalaryň esasynda hasaplanan işçileriň zähmet hakyna çykadjylar we ş.m.

Göni harajatlara aşakdaky formula boýuç planylýar.

$$G\check{c}=M+Zh+At$$

M-maddy gymmatlyklaryň gymmaty

Zh- işleýän işgärleriň zähmet haky

A- amortizasiya,arenda, abatlaýyş işler, mehanizmleri işledýän işgärleriň zähmet haklary ulanylyş resurslara (ýangyç, energiýa) çykadjylary.

Goşmaça çykadjylar:

- administratiw – hojalyk çykadjylary.
- Sosial we medisina mätäçliklere tölegler, konselýoriýany üpjün etmek bilen baglanşykly çykadjylar.
- Gurлуşyk meýdançalarda işleriň guramasy bilen baglanşykly çykadjylar.
- Işgärleri taýarlamak we gaýtadan taýarlamak bilen baglanşykly, zähmeti goramak bilen baglanşykly çykadjylar.
- Banklaryň karzlary boýunça göterim .
- Reklama we ş.m

6.2 Özüne düşýän gymmatyny pese düşürmegiň ýollary.

Umumy faktorlar şeýle görnüşde bahalandyrylýar.

a) Önümçilikde materiallara, detallara, konstruksiýalara edilýän harajatlaryň mukdaryny azaltmagy hasabyna özüne

düşýän gymmaty pese düşmegini aşakdaky formula boýunça kesgitläp bolýar:

$$PM = Umr \cdot \{[1-(100-U\check{c}k)] \cdot 100-Ub/100 \times 100\}$$

Umr – maddy resurslara harajatlaryň udel agramynyň öndürilen önümiň gymmatyna görä bolan gatnaşygy, %

Uçk – material, detal, konstruktor çykadjylaryň kadasynyň pese düşmegiň %-ni,

Ub – material, detal, konstruktor bahalarynyň pese düşmeginiň göterimi.

b) Maşynlary we mehanizimleri ulanmagyny gowylandyrmagyň esasynda öndürmäniň ulanmagyň hasabyna özüne düşýän gymmatynyň pese düşmegi:

$$CB = D + \alpha + Bs / (100 + Bs) \cdot 100$$

D –çykadjylaryň jemi boýunça özüne düşýän gymmatda maşynlary ulanmak üçin harajatlaryň derejesi, %.

α –maşynlary ulanmagyna edilen çykadjylaryndaky şertli – hemişelik bölümiň bölegi, %

Bs – maşynlaryň iş göwrüminiň mukdaryny meýilleşdirmegiň esasynda ulaltmak .

Önümçiligiň möhletleriň gysgaltmagy goşmaça çykadjylaryň azalmagyny emele getirýär, ol aşakdaky formula boýunça hasaplanylýar:

$$Cu = K\ddot{u} \cdot Hg\check{c} \cdot (1 - Tm/Tk)$$

K \ddot{u} – goşmaça çykadjylaryň şertli – üýtgeýän düzüdijiniň bölegi

Hgç – işleriň özüne düşýän gymmaty göterim görnüşinde goşmaça çykadjylaryň ululygy

Tm; Tk – meýilnama we kada boýunça gurluşygyň uzaklygy

Işçileriň esasy zähmet hakynyň udel agramynyň azalmagyň esasynda goşmaça çykadjylaryň derejesiniň pese düşmegi:

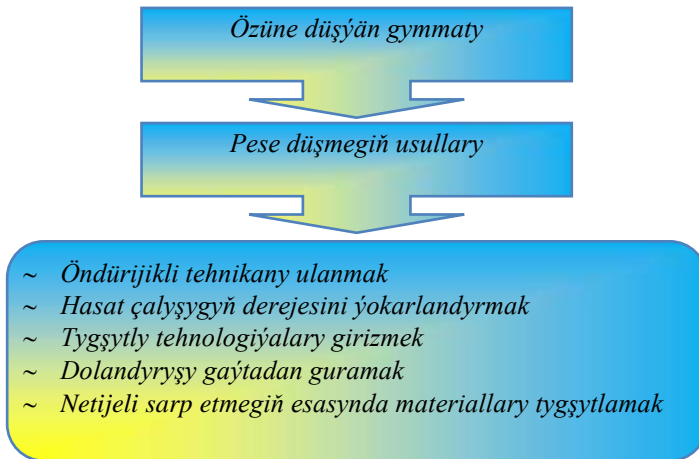
$$C_z = K_z \cdot Hg\dot{\chi} \cdot (1 - Z_m / Z_{sm})$$

K_z – esasy zähmet hakynyň udel agramyna bagly bolan goşmaça çykdajylaryň bölegini kesgitleýän koeffisiýenti

$Hg\dot{\chi}$ – işleriň özüne düşýän gymmatyna goşmaça çykdajylaryň ululygy, %;

Z_m – meýilnama boýunça zähmet hakynyň udel agramy

Z_{sm} – smeta boýunça esasy zähmet hakynyň udel agramy.

Bap VII.Baha emele gelişi

7.1Bahanyň wezipeleri we manysy.

7.2Bahanyň emele gelişiniň düzgünleri we usullary.

7.1Bahanyň wezipeleri we manysy.

Baha - bazar ykdysadyýetiniň wajyp düşüňjesi. Her bir hereket ediji subýekt öz önümine baha kesende, ony öz goýan maksatlaryna ýetmek üçin ulanýar. Kärhana üçin nyrh we nyrh syýasaty – marketingiň esasy bir bölegidir. Bahanyň iki esasy aýratynlyklary bar:

-bahanyň üýtgemegi täze harydy çykarmakdan has ýeňil geçýär;

-kärhananyň nyrh syýasaty netijelilige täsir edýär;

Baha – ykdysadyýetiň iň çylşyrymly kategoriýasy, onuň baý ykdysady manysy bar. Ykdysady kategoriýa hökmünde önümçiligiň hemme möwsümlerinde ulanylyp baha ykdysady kanunlaryň we ýagdaýlaryň anyk täsirini başdan geçirýär. Biziň näme isleg bildirýändigimizi we satyn alyp biljekdigimizi bahalar kesgitleýärler. Baha – harytlaryň we hyzmatlaryň gymmatyny pulda ölçäp özünde köp maglumat ýygnap, satyjylaryň we alyjylaryň özüniň alyp barşyna täsir edýär.

Bazar ykdysadyýetinde bahalar üç wezipäni ýerine ýetirýär:

Birinjiden, ol alyjylaryň we satyjylaryň hereketini kesgitlemek üçin maglumat berýär.

Ikinjiden, önümçiligiň has tygşytly usulyna höweslendirýär we islegiň özüni pähimli alyp barmagyna kömek edýär.

Üçünjiden, bahanyň üsti bilen bazar ykdysadyýetinde esasy bolup durýan zat ol hem gatnaşyjylaryň arasynda girdeýjiniň paýlaşygy bolup geçýär.

Bahalar ulgamyny üç görnüşe bölseň bolýar: şertnamalaýyn, döwlet we dünýä bahalary.

Şertnamalaýyn bahalar – telekeçiligiň erkinçiligini beýan edýän bazar we erkin bahalar. Olar alyjylar bilen satyjylaryň

arasynnda döreyär we diňe tekliip bilen isleg göz önünde tutulýar.

Döwlet bahalary diňe kärhanalaryň önümünde kesgitlenmeyär. Bazar ykdysadyýetinde döwlet bahalary aşakdaky önümlerde kesgitlenýär:

- monopolist kärhanalaryň önümi;
- esasy wajyp serişdeler (gaz, nebit);
- durmuş äheňli harytlar.

Döwlet bahalaryň ulgamy iki sany bölekden ybaratdyr:

- döwlet tarapyndan kesgitlenen bahalar;
- sazlaşykly baha – ykdysadyýetde bolup geçýän üýtgeşiklikleri ýüze çykarýar.

Dünýä bahalary – halkara söwda aragatnaşyklarynda ulanylýar, halkara zähmet bölünşiniň ähmiýetiniň artdygyça, olaryň içerki bahalarda hem täsiri artýar. Dünýä bahalara iki sany ýagdaý täsir edýär: harydyň ulag arkaly iberilşi we satyn alynan harydyň göwrümi (lomaý we bölek satuw baha). Dünýä bahalaryň bir görnüşi – transfert bahalar – bu transmilli korporasiýalaryň, bilelikdäki şereketleriň hem-de dürli ýurtlarda ýerleşen olaryň bölümleriniň arasynda harytlaryň satylmagynda baglanan şertnamanyň esasynda ulanylýan baha.

7.2. Bahanyň emele gelşiniň düzgünleri we usullary.

Bahanyň emele gelşi – kärhananyň belli bir önümüne ýörite hasaplaşyk usullaryň kömegi bilen nyrh kesmek prosesi.

Baha kesmekligiň çykdaýjylar usuly. Bu usul önümçiligiň umumy çykdaýjylaryny ulanmak bilen ýa-da önümçiligiň çäklendirlen çykdaýjylaryny ulanmak bilen kesgitlenýär.

Umumy çykdaýjylary ulanmak usulyň manysy önümçiligiň çykdaýjylaryny hemişelik we üýtgäp duran çykdaýjylara bölmekden ybarat bolup durýar.

Bu ýerde çykdaýjylaryň umumy jemine girdeýjiň normasynda gabat gelýän goşundyny goşýarlar.

Bu usulyň formulasy:

$$B = \text{Öçykd. (1+D çykd.)},$$

(1)

Bu ýerde: B- harydyň bahasy;

Öçykd. – önümçiligiň çykdaýjylary;

D çykd. – çykdaýjylara bolan önümiň düşewüntililigi (%).

Mysal. Bir önüm birligi öndürilende çykdaýjylaryň umumy jemi 600 man. Kärhananyň aljak girdeýjisiniň normasyna gabat gelýän goşundy 20%. Onda önüm birliginiň nyrhy şeýle bolar:

$$B = 600(1+0,20) = 720.$$

Bahanyň emele geliş ulgamy esaslandyryjy soraglara jogap bermeli:

1.Harytlaryň we hyzmatlaryň haýsysyny öndürmeli?

2.Harytlar we hyzmatlar nähili öndürilmeli?

3.Kim olary satyn alar?

Haçan-da alyjylar harydy köp mukdarda satyn aljak bolsalar olar ýokary baha tölemäge taýýar. Ýokary bahalar täze öndürijileri gyzyklandyrýar. Önümçiligiň ösmegi bilen olar täze işçi kabul etmeli bolýarlar, bu bolsa aýlyk hakynyň ösmegine getirýär.

Haryda bolan isleg peselse ters ýagdaý bolup geçýär. Bahalar pese düşýär. Öndürijiler girdeýjili işläp bilmän zyýan çekýärler ýa-da başga önüm çykarmaga başlaýarlar, önümçilik islege görä peselýär.

Baha emele getiriji maksatlary döretmekde telekeçilik hereketiniň geljekki maksatlaryna esaslanmaly:

1) Kärhananyň berk aýagynda durmagy. Bu maksada gysga möhletli maksat diýilýär. Bäsdeşlik şertlerinde ammarlardaky önümleri ýerlemek üçin olaryň nyrhy peseldilýär. Bu ýerde girdeýji öz wajyplylygyny ýitirýär. Önümi ýerlemekden gelýän pul serişdeler iň bolmanda çykdaýjylary ýapmaklyga gönükdirilýär.

2) Girdeýjiniň gysga möhletleýin ýokarlanmagy we girdejililigiň derňewiniň ýokarlanmagy - bu öz gezeginde

kärhananyň maýa goýum mümkinçiliklerini giňeldip, onuň girdejililigini ýokarlandyrýar.

Baha birnäçe alamtalaryň täsiriniň esasynda emele gelýär. Baha emele getiriji alamtalar bu isleg we teklipl.

Isleg dürli harytlaryň nyrhyny kesýär, çig mallary we harytlary paýlaýar.

Isleg - belli wagtda we belli ýerde sarp edijiniň harydy satyn almakda bolan arzuwy we mümkinçiligi. Bellemeli zatlaryň biri ol hem arzuw bilen islegiň aratapawudyny bilmek gerek. Haçan-da arzuw maliýe mümkinçilikler bilen kepillendirilse, onda ol isleg bolup biler. Başgaça aýdylanda, sarp edijiniň tölege ukyplylygy bilen üpjün edilmedik islege bazar seslenip bilenok. Şeýle hem, isleg sarp edijileriň kesgitli wagtyň döwründe haýsy bahalar boýunça belli möçberde satyn alyp bilijilik mümkinçiliklerini görkezýär.

Bap VIII Peýda we düşewüntlilik.

8.1Peýda.

8.2 Peýda we düşewüntlilik barada düşünje.

8.3 Peýdanyň düzümi we paýlanyşy.

8.4 Düşewüntlilik.

8.1Peýda.

Her bir kärhanada öndürilen umumy girdeji bütün jemgyýetiň jemi milli girdejisiniň esasy düzýär. Kärhananyň umumy pul girdejisinden arassa materiýal harajatlary aýranyňdan soň galan bölegi umumy girdeji bolup durýar.

Her bir kärhanada umumy girdejiniň artdyrylmagy yurdumyzyň milli girdejisiniň artmagyna mümkinçilik berýär. Milli girdejiniň artmagy öz gezeginde býujetiň girdejisiniň artmagyna, halkyň hal-ýagdaýynyň gowulanmagyna getirýär.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde her bir gurluşyk kärhanasynyň ahyrky netijesi peýdanyň möçberi bilen kesgitlenýär. Peýda kärhananyň esasy görkezijileriniň biridir. Peýda iki bölekden durýar:

-Önümi ýerleşdirmekden alnan peýda.

-Önümçilik bilen bagly däl işlerden alnan peýda.

Peýdanyň esasy bölegini önümi ýerleşdirmekden alnan peýda düzýär.

8.2 Peýda we düşewüntlilik barada düşünje.

Kärhanada esasy görkeziji hökmünde umumy peýda, ýagny balansdaky peýda çykyş edýär. Umumy peýda her bir çäryekde balansyň passiw tarapyndan görkezilýär. Her bir kärhanada peýda diňe önüm satylandan soň, kärhananyň hasaplaşyk hasabyna pul gelenden soň kesgitlenýär. Önüm satylmasa kärhana hiç hili pul almayar. Mysal üçin, kärhanada 100 mln. manatlyk önüm öndürilipdir, şoňa-da 60 mln. manat harajat edýär. Önümi satmakdan alynmaly peýda 40

mln.manat. Emma kärhanada şol aýda 50 mln. manatlyk önüm satypdyr we hasaplaşyk hasabyna puly gelýär, ondan 30 mln. manat harajat aýrylýar. Önümi ýerleşdirmekden alnan peýda $50-30=20$ mln. manat, kärhananyň balansynda görkezilýär. Önümi ýerleşdirmekden alnan peýdany kärhana öz hasabatynda görkezýär. Önümi satmakdan geljek ýyldaky peýdanyň möçberi balans usulyny ulanyp şu aşakdaky ýaly kesgitlenýär.

$$P_o = P_1 + P_o - P_2$$

Bu ýerde:

P_o - önümi satmakdan alynmaly peýdanyň jemi.
 P_1 - ýylyň başyna geçen ýyldan satylan galyp önümizdäki ýyla geçýän önümlerden görülmeli peýda.
 P_o - geljek ýylda öndürilen harytlyk önümlerden alynmaly peýdanyň jemi. P_2 - geljek ýylda satylan soňky ýyla geljek önümlerden alynmaly peýda.

Her bir gurluşyk kärhanasy üçin diňe önüm ýerleşdirmekden alnan peýdanyň ähmiýeti bolman, ähli işleri boýunça alnan jemi peýdanyň ähmiýeti yokarydyr. Önümi ýerleşdirmekden alnan peýda şu aşakdaky ýaly hasaplanýar:

Önümi satmakdan gelen pul girdejiden-goşulan gymmatdan alynýan salgydy-aksizler-önümiň özüne düşýän gymmaty-önümi satmak bilen bagly harajatlary aýyrsaň-önümi ýerleşdirmekden alnan peýda bolýar. Bu çärýeklik, ýyllyk hasabatda görkezilýär. Kärhananyň jemi peýdasy şeýle kesgitlenýär:

Önüm ýerleşdirmekden gelen peýdanyň üstüne başga kärhananyň işine paýçy hökmünde gatnaşyp alan girdejisi, başga kärhananyň paýnamasyny satyn alyp şondan alýan dwidendleri goşulýar, banklardan ýa-da depozit hasapnamalardan alynýan %-ler, emlägini karendesine berip alan kärende haky goşulýar, şonuň ýaly-da, oň satyn alnan esasy serişdeleri satmakdan alnan peýda, Türkmenisanyň

çägindendaşardaky satyn alnan paýnamalardan, obligasiýalardan gelyän girdejiler üstüne goşulýar. Mundan daşary başga kärhanadan, ýagny şertnamany bozanlygy üçin alnan jerimeler, öwezini dolmalar munuň üstüne goşulýar. Emma başga kärhanalara tölenen jerimeler, öwezini dolmalar, pensiýalar aýrylýar.

8.3 Peýdanyň düzümi we paýlanyşy.

Jemi peýdanyň düzümini şu şekil esasynda häsiýetlendirip bolar.

Jemi (balansdaky) peýdanyň düzümi:

- önüm ýerleşdirmekden gelen pul girdejileri.
- aksizler we gymmatyň goşulan böleginden alynýan salgyt.
- önümiň özüne düşýän gymmaty.
- önüm ýerleşdirmekden alynýan peýda ýa-da zyýan (a-b-c)
- önüm satmaklyk bilen bagly däl girdejiler: başga kärhanalarda paý esasta gatnaşmakdan gelyän girdejiler, diwidentler, gymmat bahaly kagyzlardan gelen prosentler, serişdäni kreýine bermekden gelen girdejiler, jerime sanksiyalar, alynany, öwezini dolmalar.
- önüm satmak bilen bagly däl harajatlar, kireý üçin edilen harajatlar, tölenen jerimwler, öwezini dolmalar we beýlekiler.

Ykdysady esbapy hökmünde, peýdanyň ähmiýeti, ony paýlanyňda ýüze çykýar. Peýda şu aşakdaky ýaly paýlanylýar: Peýdadan ilki bilen döwlet býujetine tölenilen emläk salgydyna aýdylýar.

Ähli eýeçilik görnüşdäki kärhanalar býujete peýdadan salgyt tölemeklige borçlydyrlar. Galany kärhananyň hojalyk hasaplaşygyndaky girdejisi bolup, ol şu aşakdaky ýaly paýlanylýar, kärhana bankdan uzak möhletli karz alan bolsa, onda şony weşonuň üçin tölenýän prosentlar aýrylýar.

Döwlet kärhanalarynda galan peýda iki bölege bölünýär, ýagny maýa toplamak üçin we sarp etmek üçin.

Önümçiligi ösdürmek üçin maýa toplaýyş serişdelerine peýdadan başga amortizasiýa gaznanyň summasyna goşulýar. Önümçiligi ösdürmek üçin serişdeler şu aşakdaky maksatlara gönükdirilýär:

-düýpli gurluşyga,

-täze esasy serişdeleri satyn almaklyga,

-esasy serişdeleriň düýpli bejerilişine harçlanylýar we ş.m.

Döwlet we beýleki eýeçilikdäki kärhanalarda önümçiligi ösdürmek, maýa toplaýyş we beýleki serişdeler mydama olaryň ygtyýarynda galýarlar/

Önümçiligi durmuş taýdan ösdürmek üçin serişdeler şu aşakdakylara gönükdirilýär: kärhananyň işçi gullukçylary üçin ýaşaýyş jaý, sanatoriýalary, profilaktoriýalary gurmaklyga, abatlaýyş işleri etmeklige, çagalar edaralaryny, keselhanalary gurmaklyga, işçi we gullukçylaryň hünärini artdyrmak bilen bagly harajatlar we ş.m.

Peýdany artdyrmagyň ýollary:

1. öndürilen önüm ýokary peýda derejesini üpjün edýän bolsa, onda firma pul serişdelerini gaýgyrman önümçiligi ardyrmaklygy ýola goýýar. Mumun üçin köp smenalaýyn işi ýola goýýar. Täze tehnika we tehnologiýa önümçilige ornaşdyrlyýar, ýagny maksimum dereje onuň giňeldilmegini üpjün edýär. Alyjylaryň şol önüme bolan islegini ymykly öwrenýär, ýagny täze alyjylary gözlemeklige ýola goýýar. Önümiň hilini ýokarlandyrmaga üns berýär. Marketing işini ymykly ýola goýýar.

2. Her bir önümiň özüne düşýän gymmatyny peseldýär, çig mal we materiýallar tygşytly ulanylýar, şonuň üçin ýokary hilli täze materiallary hem-de şolary tygşytly ulanmaklyga mümkinçilik berjek täze tehnologiýa önümçilige ornaşdyrylýar.

3. Önümçilikdäki önümleriň görnüşlerini üýtgetmek zerarly ýokary derejede düşewüntiligi üpjün edip biljek önümler önümçilige ornaşdyrylýar.

4. Konýunkturany ymykly öwrenip, kärhana harytlaryň nyrhyny ýokarlandyryp biler, bu bolsa peýdanyň artmagyna getirýär. Telkeçiler monopol ýagdaýy özüne üpjün edip nyrlaryny ýokary derejede ösdürip bilerler, emma bu önümçilik bilen bagly peýda dälidir: şeýle bolanda döwlet bu ýagdaýynyň garşysyna çäreler belleýär.

5. Öndürilen önümleri yzygiderli artdyrmak, geljekde peýdany artdyrmagyň esasy faktory bolsa-da hakyky peýda öndürilen önümleri satmaklykdan alynýar. Şonuň üçin firmalarda öndürilen önümleri ýokary nyrhdan satmaklygyň ähmiýeti firma üçin ýokarydyr. Şonuň üçin bazary öwrenmek ylmy-marketingi ýola goýýar we ulanýar. Harytlary eksport etmegiňde ähmiýeti ýokarydyr. Käbir kärhanalar önümiň özüne düşýän gymmatyny peseldip, nyrlary peseldýär we bazary eýeleýär ýagny köp önüm satyp peýdany artdyryr.

8.4 Düşewüntlilik.

Peýdanyň möçberini, her bir edilen işiň peýdalydygyny häsiýetlendirýän görkeziji bar. Oňa düşewüntlilik diýilýär.

Düşewüntlilik şu aşakdaky görkezijilerden ybarat: Kärhanasynyň düşewüntliligi şu aşakdaky formula bilen kesgitlenýär:

$$\text{BP}/\text{ÖH}_s + \text{D}_{ss} \cdot 100\%$$

Bu ýerde:

BP – balansdaky peýda, çäryekde ýa-da ýylda.

ÖH_s – önümçilik serişdeleriň bir çäryekde ýa-da ýylda ortaça gymmaty.

D_{ss} – dolanşyk serişdeleriň bir çäryekde ýa-da ýylda ortaça ululygy.

Önümçilik serişdeleriň çäryekde (ýyldaky) möçberi şu aşakdaky ýaly kesgitlenýär:

½. + ýanwar + fewral + mart + aprel + maý + iýun + iýul + awgust + sentýabr + oktýabr + noýabr + dekabr + ýanwar ½ :12.

Önümçiligiň düşewüntililigi.

Önümçiligiň düşewüntililigi şu aşakdaky ýaly kesgitlenýär:

Önümi ýerleşdirmekden alnan peýda 100 % önümçilik harajatlaryň bir ýyldaky möçberi ($P \cdot 100 \% OH$)

Taslamadaky düşewüntilik.

Taslamada göz önüne tutulan önümlerden alynmaly peýda 100-e köpeldilýär, paýlanylan proyektde göz önüne tutulan önümleriň düşýän gymmatyna.

Esasy gaznalaryň düşewüntilik derejesi

$P/\bar{O}H_s$

Aýry-aýry önümleriň düşewüntilik derejesi.

Aýry-aýry önümleri satmakdan alnan peýda 100-e köpeldilýär, paýlanylýar aýry-aýry önümleriň özüne düşýän gymmatyna.

Düýpli maýa goýumlaryň düşewüntililigi.

Düýpli maýa goýumlaryndan göz önünde tutulan peýda 100 düýpli maýa goýumlaryň summasy.

Türkmenistanyň çäginde eýeçiligiň ähli görnüşdäki edara görnüşli taraplar öz alan peýdasyndan hökmany suratda býujete salgyt tölemäge borçlydyrlar. Balansdaky peýdadan başga kärhanalardan alnan diwidentler, kazinolardan, tomaşa jaýlaryndan alynýan peýda aýrylýar, şonuň ýaly-da ýeňillik berilen summalar aýrylýar, galan aratapawudy salgyt salynýan peýda bolup durýar. Başka kärhananyň paýnamalaryndan, obligasiýalaryndangelen diwidentler paýçy bolup gatnşanlygy sebäpli 15 % stawka bilen şony tötän kärhanada salgyda çekilýär. Önümiň özüne düşýän gymmatyny peseltmek

esasynda alynýan peýdanyň 50 %-e çenlisi salgytdan boşadylýar. Daýhan we oba-hojalyk kärhanalary salgytdan boşadylýar. Erkin ykdysady zonada gurlan we işleýän kärhanalar 3 ýylyň dowamynda salgytdan boşadylýar.

Kärhanalar salgyt salynýan peýdadan 25 % salgyt töleöärler. Biržalar, broker kontorlary, komission söwda bilen meögullanýan kärhanalar peýdadan 35 % salgyt töleýärler. Banklar üçin salgyt stawkasy 30 %. Dwidend, paý üçin tölegler şony töleýän edaralar tarapyndan 15 % salgyt töleýärler.

Kiçi kärhanalar hökmünde önümçilik tehniki maksatlar üçin önüm öndürýän, halkyň sarp ediş harytlaryny öndürýän we gurluşyk-abatlaýyş işlerini alyp barýan pudaklarda we işçi güýjüniň sany 10 adamdan geçmese, beýleki pudaklarda 25 adamdan geçmese hasap edilýär. Kiçi kärhanalara geçirmeginşerti, eger agzalan ugur umumy işiniň 80 %-den az bolmaly däldir. Kiçi kärhanalara umumy ýa-da ýönekeýleşdirilen salgyt tertibi ulanylyp bilner. Emma ýönekeýleşdirilen usula geçmek üçin kärhana salgyt gullyklaryna şol barada arza ýazmalydyr. Kiçi kärhanalara ätiýaçlyk edaralary girmeýär.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde ätiýaçlyk gaznalaryny döredip kärhananyň maliýe taýdan durnuklylygyny ýokarlandyrmagyň ähmiýeti uludyr. Şeýle bolansoň köp kärhanalar ilkinji nobatda ätiýaçlyk pul toplumyny döredýärler.

Düşewüntiligi artdyrmagyň ýollary:

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde ylaýta-da hümmetsizlenme döwründe nyrhларыň ýokarlanmagy peýdany we düşewüntiligi artdyrmagyň esasy çeşmeleriniň biridir. Nyrlar aslyýetinde kärhanalar monopoliýa ýagdaýda bolan halatynda esassyz artyp biler. Emma önümçiligiň hili ýokary bolanda-da artyp biler. Kärhananyň düşewüntiligine täsir edýän esasy faktorlaryň biri önümleriň özüne düşýän gymmatyny zzygiderli kemeltmeklikdir. Bu öz gezeginde tygşylylygy talap edýär. Önümleriň görnüşlerini üýtgedip ýokary düşewüntli önüm öndürmekde peýdanyň artmagyna täsir edip bolýar. Emma

peýdany ýokarlandyrmagyň esasy ýoly önüm öndürmekligi isleg öwrenmek netijesinde yzygiderli ýokarlandyrmakdyr. Başdeşlik döwründe infilýasiýa kadaly ýagdaýa girende – önümleriň özüne düşýän gymmaty yzygiderli kemelýär, bu ýagdaý bolsa nyrlaryň peselmegine getirýär.

Bap IX. “Buhgalter hasabaty we audit.”

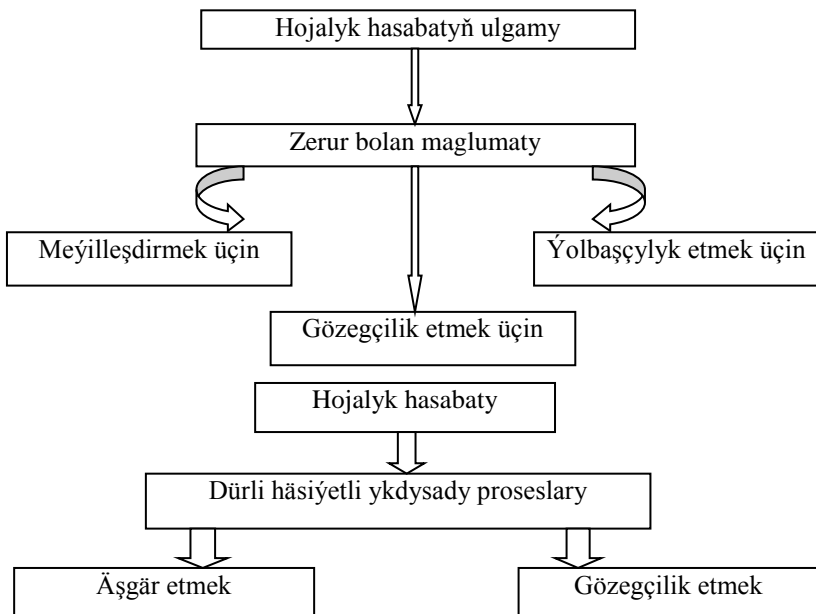
9.1 Buhgalter hasabatynyň düýp manysy, esasy meseleleri we prinsipleri.

9.2 Audit.

9.1 Buhgalter hasabatynyň düýp manysy, esasy meseleleri we prinsipleri.

Hojalyk hasabatynyň ulgamy ykdysadyýet dolandymagyň wajyp funksiyalaryň biri bolup durýar. Hojalyk subýektlere bu ulgamy önümçiligi meýelleşdirmek, gozegçilik etmek we dolandymak üçin gerek bolan informassıýany berýar.

Hojalyk hasabatynyň umumy häsiýetnamasy.

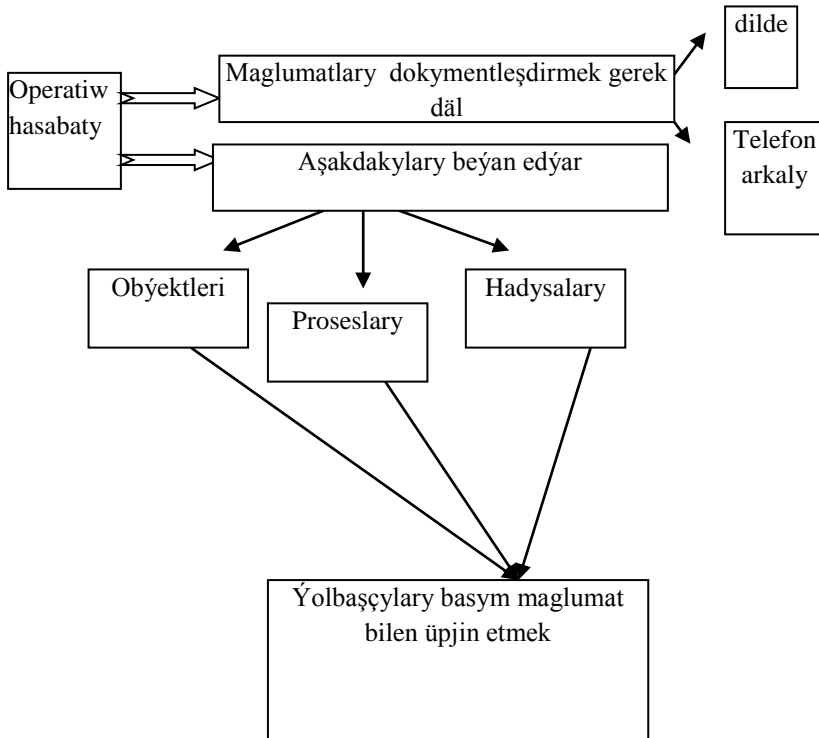
Şol informassıýany almak üçin hojalykda bolup geýýan süýşmeleri an görnüşinde görkezmeli. Şonuň üçin hasabatynyň 3 görnüşleri döredi:

1. Operatiw

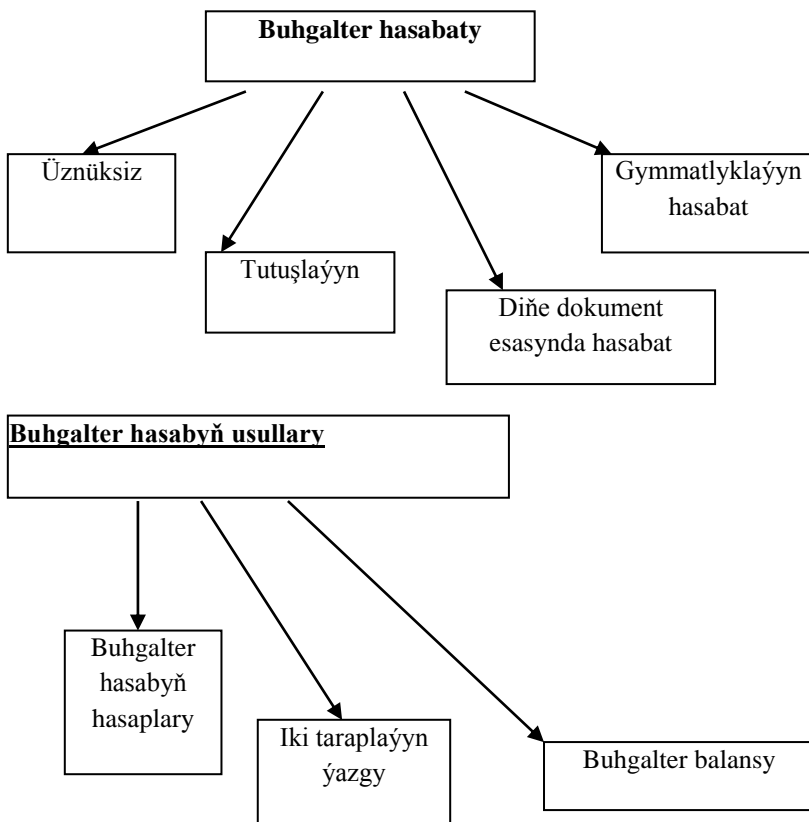
2. Buhgalter

3. Statistiki

Operativ hasabaty-hojalyk proseslaryň üstünden gözegçilik etmek. Bu hasabatyň ayratynlygy-basym operativ informasiýa bilen ýolbaşçylary üpjün etmek.

Buhgalter hasabaty- dürli ykdysady subýektleri alyp baryrlar.(edaralar, birleşikler, guramalar,banklar, ätiýaçlyk guramalar,haryt we fond birzalary) şeýle hem özbaşdak telekeçilik işini alyp baryan raýatlar. . Buhgalter hasabaty-bu gymmatynyň hasabaty, onuň alyp baryşy üznüksiz bolýar. Aýratynlygy-bu hökmän dokument üsti bilen alyp barylýan hasabat

Statistiki hasabaty-bu pudak derejesinde sosial-ykdysady proseslaryň we wakalaryň san görnüşinde hasabaty. Aýratynlygy- bu hasabatnyň alyp barmak üçin operatiw we buhgalter dokumentleriň görkezijileri gerek bolýar.

9.2 Audit.

Auditor işi - bu auditer firmalaryň telekeçilik işi. Olar guramalaryň we aýratyn telekeçileriň buhgalter hasabatlaryň we maliýe hasabatlylyklaryň barlagyny- garaşsyz barlagy hökmünde geçirýärler.

Auditor işiñ maksady kärhananyñ maliýe hasabatlylygyñ dogrulygyny häsiýetlendirmek we onuñ amala aşyran maliýe we hojalyk operasiýalaryñ kanunalaýyklygyny barlamak.

Auditorlaryñ meseleleri köp ugurly. Iñ wajyp mesele bolup – auditor derňewleri ýokary hilli geçirmek.

Auditor barlagyñ dowamynda auditor aşakdakylary ýüze çykarmaly:

1. Barlanylan kärhananyñ maliýe hasabatlylygyñ görkezijileriniñ hakykylygyny tassyklamaly.

2. Hasabatlylygyñ dogry düzülendigini tassyklamaly.

3.Şol hasabatlylygynda görkezilen maglumatlaryñ hakykylygyny tassyklamaly ýa-da tassyklamaýany ygylan etmeli.

Audit we rewiziýa (derňew) – bu maliýe gözegçiligiñ görnüşleri.

Audit we rewizýanyñ aratapawudy:

Maksady boýunça:

Audit – hasabatlylygyñ hakykylygy barada pikiri beýan etmek.

Rewiziýa – ýetmezçiligiñ ýüze çykmagynyñ maksady,olary düzetmek üçin we günäkäre jeza bermek üçin.

Häsiýetine görä:

Audit – telekeçilik işi.

Rewiziýa – ýerine ýetirme işi, tabşyryklary ýerine ýetirmek.

Özara gatnaşyklaryñ görnüşine görä:

Audit – şertnama esasynda müşderi(ýüz tutujy) bilen meýletin (добровольное) hyzmatdaşlyk.

Rewiziýa – döwlet organlaryñ tabşyrygy boýunça mežbury ýagdaýda amala aşyrylýar.

Dolandyryş aragatnaşyklary boýunça:

Audit – keseleýin aragatnaşyklar,müşderi(ýüz tutujy) bilen özara gatnaşygynda deňlik, müşderä hasabat berýar.

Rewiziýa – dikleýin aragatnaşyklar,ähmiýeti ýokarda duran başlyk üçin ýerine ýetirmegi barada hasabat bermek.

Amaly meselelere görä:

Audit – Müşderiniň maliýe ýagdaýyny gowlandyrmaga, passiwleri (paýadarlary, karz berjileri) çekmegine kömek etmek, müşderä maslahat bermek.

Riwiziýa – aktiwleri gorap saklamak, şol aktiwleri döremäge ýol bermek we şoňa görä çäre görmeklik.

Töleg boýunça:

1. Audit - Müşderi töleýän.

Rewiziýa – ýokarda durýan düzüm ýa-da döwlet edarasy töleýär.

Audit 2 görnüşde bolup biler:

1. Içki.

2. Daşky.

Içki audit – bu eýesiniň haýryna karhanada gurnalan we içki resminamalary bilen

kadalaşdyrylan buhgalter hasabaty üçin bellenen tertipde alyp barmagyny ýerine ýetirmek üçin we içki gözegçiligiň ulgamyny etmek üçin döredilen gözegçilik ulgamy .

Içki auditiň esasy meselesi – gurluşyk karhanaň derejelerde hojalyk işleriniň ahli görnüşleriniň hereket etmeginiň netijeliligini üpjün etmek. Şeýle hem kärhananyň we eýeleriniň kanuny emläk haýyrlaryny goramak.

Daşky audit – garaşsyz auditor guramalar alyp barýar.

Şeýle hem maliýe hasabatlylygyň audity we ýörite audit bar.

Maliýe hasabatlylygyň audity – bu ykdysady subýektiň hasabatlylygyny barlamagyny aňlatýar. Şol barlag hasabatlylygynyň hakykylygynyň derejesini ýüze çykarmak we netije hökmünde çykarylýar.

Bu audit diňe daşky bolup biler, bu ýagdaý barlagçynyň garaşsyzlygyny üpjün edýär.

Ýörite audit – bu hojalyk subýektiň işinde takyk soraglary boýunça barlag. Şolşol barlagyň maksady belli bir kadalary we düzgünleri ýerine ýetirlişi boýunça derňew işini geçirmek.

Maksada görä audit bölünýär:

1. Dolandyryş audite.

2. Salgyt audite.

3. Operasion audite.

Adatça guramalar öz maliýe ýagdaýyň pese düşýäniniň sebäbini biljek bolup auditorlary çagyýarlar we olaryň barlagynyň esasynda emele gelen krizisden çykalaga ýollaryny özlri üçin kesgitläp goýýarlar.

Auditor barlagyndan daşary, auditorlar, audit hyzmatlary ýerine ýetirýärler

(Mysal : buhgalter hasabaty gaýtadan dikeltmek, salgyt deklarasiýalary düzetmek, hojalyk we maliýe işi seljermek, informasion hyzmatlar).

Auditor barlagy inisiatiw we hökmany bolup biler.

Inisiatiw audit – bu buhgalter hasabatynda, maliýe hasabatlylygynda hem-de salgyt salmagynda göýberilen kemçilikleri ýüze çykarmak üçin gurluşyk kärhananyň ýolbaşçylaryň karary boýunça geçirilýär.

Hökmany audit – bu gurluşyk kärhana tarapyndan her ýyl geçirilýän hökmany suratdaky buhgalter hasabatynyň we maliýe hasabatlylygyň barlagy.

Audit barlagy geçirmek üçin edilýän ähli çykdajylar gurluşyk-gurnaýyş işleriniň özüne düşýän gymmatyna goşulýarlar.

Auditor firmasy, diňe şol auditor işiň görnüşine berilen ygtyýarnamanyň esasynda auditor işi amala aşyryp bilýär.

Auditor işiniň alyp barmagyň esasy prinsipler i:

1. Barlagy garaşsyz we obýektiw ýagdaýda geçimeli;
2. Hünärmenlik.
3. Barlagyň netijesini ýaýratmazlyk.
4. Statistikanyň we ykdysady seljermesiniň usullaryny ulanmaklyk.
5. Täze informasion tehnologiýalary ulanmak.
6. Auditor barlagyň maglumatlaryna görä rasional çözgütleri tapmak ukyplylyk we ş.m.

BapX. Salgyt salmagyň esaslary.
10.1Türkmenistanda salgyt ulgamy.

10.1Türkmenistanda salgyt ulgamy.

Salgyt – döwlet işini maliýe taýdan üpjün etmek maksady bilen, döwlet tarapyndan bellenilýan we edara görnüşindaki we şahsy taraplardan alynýan, Türkmenistanyň Döwlet býujetine gelip gowuşýan hökmany, hususy muzdsuz tölegdir.

Döwlet häkimiýetiniň merkezi we ýerli organlar tarapyndan fiziki we ýuridiki taraplardan merkezi ýa-da ýerli büjetlere ýygnaýan hökmany tölegler **salgytlar** diýilip atlandyrylýar.

Häzirki zaman şertlerinde salgytlar 3 funksiýany ýerine ýetirýärler:

1. Fiskal (pul ýygnaýjy)
2. Düzüdiji (ykdysady funksiýa)
3. Paýlanyş (ykdysady funksiýa)

Salgytlaryň fiskal funksiýasy - ähli döwlet salgytlaryň esasy funksiýasydyr. Onuň düýp manysy – salgydyň kömegi bilen döwletiň pul gaznanyň maliýe serişdelerini emele getirmek.

Düzüdiji funksiýasiýaň düýp manysy – salgytlar döwletiň ykdysady syýasatyň esasy guraly bolup çykyş edýarler. Olar üznüksiz önümçiligiň ähli proseslerine täsirini ýetirip bilýarler.

Paýlanyş funksiýasiýaň düýp manysy- salgytlar döwletiň elinde hem mikro hem makro derejede üznüksiz önümçiligiň netijelerini paýlamakda we gaýtadan paýlamakda wajip orny eýeleýar.

Salgyt ulgamy – döwletiň elinde wajip sosial ykdysady meseleleri çözmekde täsirli serişde hökmünde çykyş edýar.Bu döwletiň içinde ýygnaýan salgytlaryň jemidir, şeýlede olaryň gurulşynyň formalary we usullarydyr. Her bir dñwletiň salgyt ulgamy şu aşakdaky meselelerini çözüýar:

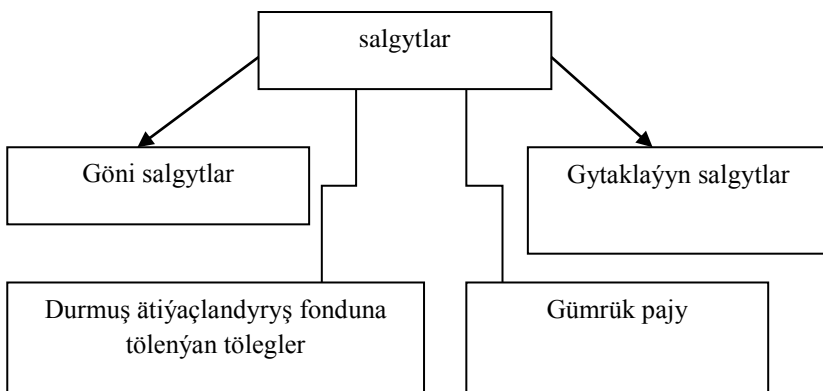
1. Döwletiň çykdajylarynyň uly bölegini maliýe resurslary bilen üpjün edýär;
2. Önümçiligiň barşyny hem – de durmuş gatnaşyklarynyň çäginde kadalaşdyrýar;
3. Ilatyň ähli gatlaklarynyň durmuşa ukyplylygyny üpjün edýär.

Sosial jähtinde salgytlar – dürli sosial toporlaryň we ilat gatlyklarynyň girdeji derejeleriň we dinamikasynyň emele gelişiniň çylşyrymly we köp maksatly roly ýerine ýetirýarlar.

Salgytlaryň kömegi bilen döwlet hor ýaşaýan ilatyň toporlary üçin ýorite ýeňillikleri döredip bilýar, girdeji paýlanyşda sosial adalatyň meselesini onayly çözmäge mümkinçiligi bar.

Salgytlaryň ykdysady funksiýasy gaýtadan baýlaşdyryş proseslerine aktiw gatnaşygy hökmünde üznüksiz önümçilige düýpli täsir edýär, ol onuň depginini höweslendiriş ýa-da togtadyp, toplamalaryň ýygnaýşyny güýçlendirip ýa-da gowşadyp, ilatyň salgytlary töleýiş ukybyny giňeldip ýa-da daraldyp biler. Bu funksiýa salgytlaryň fiskal funksiýasy bilen aýrylmaz we ýakyn arabaglanşykda hereket edýär.

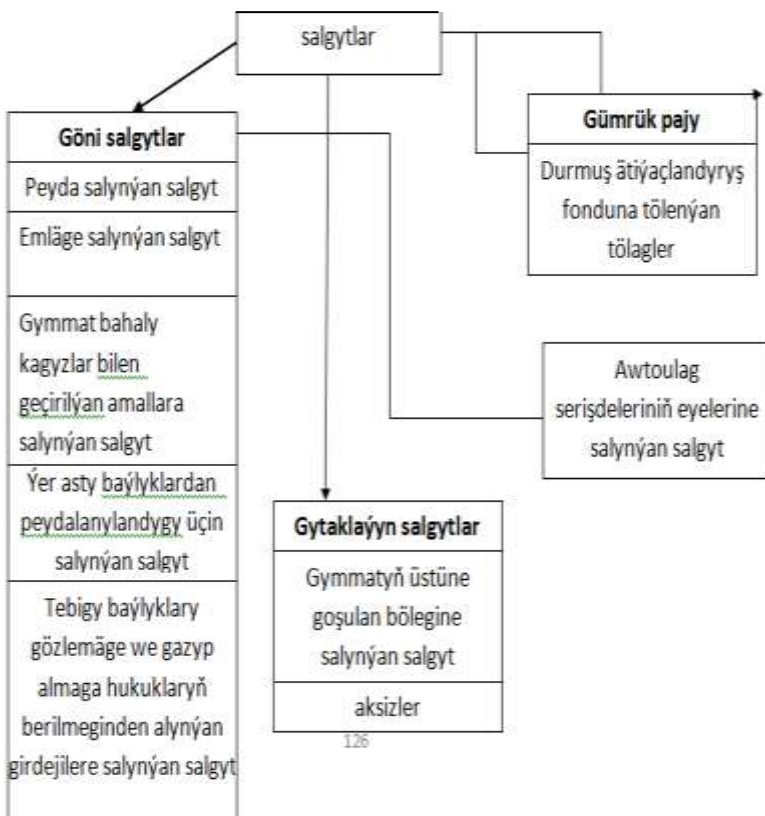
Dürli durmuş ykdysady gurluşly döwletleriň salgyt ulgamy dürli görnüşli salgytlary öz içine alýar. Salgytlaryň esasy toparlaryny göni we gytaklaýyn salgytlar girýär. Bu toparlar salgyt salmagynyň obýektine hem-de töleýjiniň döwlet bilen aragatnaşygyna bagly bolup durýar. Göni salgytlar gös-göni girdeýjä ýa-da emläge görä kesgitlenilýär (salgyt salynmagynyň göni görnüşi). Gytaklaýyn salgytlara harytlaryň bahasyna ýa-da tarifleriň içine goşulýan salgytlar degişlidir. Harytlary we hyzmatlary ýerleşdirenden soň, olaryň eýesi salgydyň jemini alýar we döwlete geçirýär (salgyt salynmagynyň gytaklaýyn görnüşi). Bu halatda töleýji (sarp ediji) bilen döwletiň arasyndaky bolup geçýän gatnaşyklar salgyt salynmagynyň üsti bilen şertlendirilýär.

Häzirki wagtda göni we gytaklaýyn salgytlaryň arasynda araçäk geçirmek örän çylşyrymlydyr . Kärhanalaryň peýdasyna salynýan salgyt formal taýdan göni salgyt , sebäbi kärhanasynyň eýesi tarapyndan gös-göni geçirilýar , ýöne onuň takyk bölegi harydyň gymmatyna goşulýar , başgaça aýdanyňda , sarp edijiniň üstüne ýüklenýar.

Häzirki şertlerde döwletiň durmuş funksiýasynyň ýaýwanlanmagy sebäpli durmuş ätiýaçlandyryş fonduna tölenýän tölegler giňden ýaýrady. Olar öz ykdysady mazmuny boýunça maksatly salgytlar,sebäbi olaryň harçlanylyşynyň takyk ugurlary bar . Göni , gytaklaýyn salgytlar we durmuş ätiýaçlandyryş fonduna tölenýän tölegler takyk görnüşlere bölünýarler. Salgydy ýygnaýan we onuň jemine eýeçilik edýan organyna baglylykda döwlet we ýerli salgytlar tapawutlandyrylýar. Döwlet salgytlary döwletiň çykarýan kanunlaryna laýyklykda merkezi hökümet tarapyndan ýygnaýar we döwlet býujetine gönükdirilýar. Ýerli salgytlar dolandyrylýşyň ýerli organlary tarapyndan ýygnaýar we ýerli býudjetlere gönükdirilýar.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda hereket edýän Salgytlaryň toporlanmasy.

Göni salgytlar anyk we şahsy salgytlara bölünýarler.

Anyk salgytlar- töleýjiniň hakyky girdejiligini däl-de , ortaça girdejiligini hasaba alýan kadastryň esasynda salgyt töleýjiniň emläginiň aýry-aýry görnüşlerine salynýar (ýer, jay, hünärmençilik salgytlar ,gymmat bahaly kagyzlara salynýan salgytlar).

Şahsy salgytlar – bu girdejiniň çeşmesinden ýa-da deklorasiýa boýunça şahsy we ýuridiki taraplaryň girdejisine ýa-da emlägine salynýan salgyt.

Gytaklaýyn salgytlar- bu nyrtlaryň ýa-da tarifleriň üstüne nadbawkany goşmak bilen harytlara we hyzmatlara keskitlenilýan salgytlardyr.

Gümrük pajlary – bu import , eksport we tranzit harytlara salynýan we býujete ýygnaýan gytaklaýyn salgytlar.

Durmuş ätiýaçlandyryş fonduna tölenýan tölegler- bu ilata durmuş taýdan hyzmatlary amala aşyrmak üçin ýuridiki we şahsy taraplaryň döwlete töleýän ýörite tölegleridir. Bu tölegler hereket edýän kanunlaryň esasynda hökmany tertipde yzygiderli ýygnaýar.

Yerli salgytlar – bu yerli býujetlere şahsy weedara görnüşli taraplaryň hökmany tölenýan tölegleridir. Köp döwletlerde yerli salgytlar dolandyrylşyň ýerli organlarynyň maliýe resurslary ýygnamaklarynyň esasy usulydyr.

Salgytlaryň görnüşleri:

1. düşewünde salynýan salgyt
2. GGSS (goşulan gymmata salynýan salgyt)
3. jümmüşlerden peýdalanylany üçin salgyt
4. eksport üçin salgyt (harydyň nähililigine baglylykda-her hilli %)
5. ulag salgydy (maşyn eýelerine)
6. şäheri abadanlaşdyrmak üçin salgyt
7. haryt (iş, hyzmat eksportynyň salynýan salgyt)

Salgyt tölemekden oba hojalyk harytlaryny öndürýän hem gaýtadan işleýän, gurluşyk materiallaryny öndürýän täze döredilen kärhanalar, eger-de işiniň görkezilen görnüşü girdeýjiniň umumy jeminiň 70%-den köp bolsa, kärhananyň bellige alnan pursatyndan birinji ýylda doly, ikinji ýylda bolsa azat edilýär.

Eger-de kärhananyň işi 3 ýyl geçýänçä ýatyrylsa, onda salgyt kärhananyň hereket eden döwrüniň hemmesi üçin doly tölenilýär.

Salgyt aşakdaky alamatlaryň bolmagy bilen kesgitlenýar:

1. salgyt töleýjileriň topary
2. salgyt salynýan binýat
3. salgyt özeni
4. salgyt möçberi (möçberleri)
5. salgydy hasaplamagyň we tölemegiň möhletleri we tertibi

Salgyt bellende hasabat döwri kesgitlenip, şeýle hem salgyt ýeňillikleri, salgyt töleýjiniň olary ulanmagy üçin esaslar göz önünde tutulyp bilner.

Bitewi kanunda bellenen salgytlar Türkmenistanyň ähli çäginde hereket edýarlar.

Paçlar we ýygymlar salgytlaryň aýratyn görnüşi hökmünde ykrar edilýar we olarda salgydyň käbir alamatlary bolman biler.

Ylalaşyklar ýa-da raýat-hukuk häsiýetli gatnaşyklara laýyklykda tölenýan tölegler, goýumlar we beýleki tölegler, şeýle hem Türkmenistanyň kanunçylygynyň bozulandygy üçin salynýan jerimeler hem-de gaýry çäreler salgyt diýlip ykrar edilmeýar.

Türkmenistanyň Döwlet býudžetine gelip gowuşýan salgytlar „Býudžet ulgamy hakyndaky“ Türkmenistanyň kanuna laýyklykda, merkezi býudžet bilen ýerli býudžetleriň arasynda paýlanýar. Şu bütewi kanun arkaly belleniýan ýygymlar doly ýerli býudžetlere geçirilýar.

Eger-de Türkmenistanyň kanunçylygynda gaýry ýagdaýlar göz önünde tutulmadyk bolsa, onda salgytlar Türkmenistanyň milli pulunda hasaplanýar we tölenýar.

Salgyt salmak maksady bilen, daşary ýurt pulunda geçirilýan gününde Türkmenistanyň Merkezi bankynyň bellan resmi hümmeti boýunça resmi hümmeti bellenmedik daşary ýurt pullary bolsa, eger bütewi kanunda başga ýagdaýlar göz önünde tutulmadyk bolsa, ABŞ-nyň dollary babatynda krosshümmet boýunça Türkmenistanyň milli puluna hasaplanýar.

Salgyt töleýji, salgyt töleýjiniň salgyt hukuk gatnaşyklaryna wekilçilik edýan beýleki taraplar, şeýle hem Türkmenistanyň döwlet salgyt gullugynyň edaralary, gümrük gullugy, maliýe edaralary, salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan beýleki ygtyýarly edaralary salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjy bolup durýarlar.

Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugy tarapdan aşakdakylardan ybarat Döwlet salgyt sanawy ýöredilýär:

- şahsy taraplaryň hasaby
- edara görnüşli taraplaryň sanawy

Salgyt salynýar binýatlary hasaba almak salgyt salmak maksady bilen salgyt töleýji (salgyt ýumuşçysy) tarapyndan alnyp barylýar.

Salgyt salynýan binýatlary hasaba almak we olara baha bermek buhgalterlik hasaplarynyň we salgyt salmaga degişli ýa-da salgyt salmak bilen baglanyşykly binýatlar hakyndaky resminamalar arkaly tassyklanandan maglumatlara esaslanýar.

Salgyt salmagyň aýry-aýry binýatlaryny hasaba almagyň tertibi Türkmenistanyň Maliýe ministrligi bilen ylalaşyp, Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugy tarapyndan belenilip bilner.

Salgyt salynýan binýatlary hasaba almagy alyp barmak salgyt töleýjiniň işi bilen baglanyşykly ähli amallary we onuň maliýe ýagdaýy barada doly we dogry düşünjäniň bolmagyny üpjün etmelidir. Görkezilen amallar olaryň baglanyşsyzlygyny, barşsyzlygyny we tamamlanyşsyzlygyny öwrenip bolar ýaly beýan edilmelidir.

Salgyt töleýji tarapyndan salgyt salynýan binýatlaryň hasaba alnyşsyzlygyny özbaşdak ýöretmäge mümkinçilik bolmadyk ýagdaýynda, ol haryt – maddy ätiýaçlygyna degişli edilen menzeş harytlary hasaba almak üçin aşakdaky usullaryň birini ulanmaga haklydyr:

- a) baha beriş usuly, şunda ilkinji nobatda birinji satyn alnan ýa-da öndürilen harydyň gymmaty hasapdan öçürilýär;
- b) baha beriş usuly işinde ilkinji nobatda soňky satyn alnan ýa-da öndürilen harydyň gymmaty hasapdan öçürilýär;

c) ortaça ölçelen gymmat boýunça baha bermek usuly
Haryt-maddy ätiýaçlary hasaba almak üçin saýlanyp alnan usul
salgyt ýylynyň dowamynda üýtgedilip bilinmez.
Salgyt beýannamasy – bu salgyt töleýji tarapyndan berilýan we
salgydy hasaplamak we tölemek üçin zerur bolan salgyt
hasabatynyň bir görnüşi bolup durýar. Salgyt beýannamasynyň
görnüşi, ony bermegiň we doldurmagyň tertibi Türkmenistanyň
Maliýe ministrligi bilen bilelikde Türkmenistanyň Baş döwlet
salgyt gullugy tarapyndan işlenip taýýarlanýar we tassyklanýar.
Eger Bütewi kanunda başga ýagdaýlar göz önünde tutulmadyk
bolsa, salgyt beýannamasy her bir salgyt töleýji tarapyndan
tölenmage degişli her bir salgyt boýunça berilýar.
Salgyt beýannamasy salgyt töleýjiniň hasapda duran ýeri
boýunça salgyt gullugyna berilýar we oňa salgyt töleýji
tarapyndan, degişli ýagdaýlarda bolsa, onuň kanuny ýa-da
ygtyýarly wekili tarapyndan gol çekilmeli.

Bap XI .Kärhanalaryň maliýesi .

**11.1 Maliýe bazary :düşündirişi we funksiýalary
.Kärhanalar we banklar . Karzlaryň görnüşleri .**

**11.2Fond bazary :başlangyç we gaytadan fond bazary
,paýnamalary çykarmak we alyp satmak.**

**11.3 Kärhananyň esasy maliýe dokumentleri : balans,
girdeýji we çykdajy hasaby , maliýeleşdirmegiň hasaby .**

**11.4 Kärhanalaryň maliýesini düzmek ,dolandyrmak we
derňemek.**

11.1 Maliýe bazary :düşündirişi we funksiýalary .Kärhanalar we banklar . Karzlaryň görnüşleri .

Döwrebap bazary oňat sarlanan maliýe ulgamsyz hereket edip bilmeýär.

Maliýe ulgamy – bu pul serişdeleri emele getirmek we ulanmak boýunça ykdysady aragatnaşyklaryň toplumy.

Maliýe diýen sözi latin sözden emele geldi “Finansia”- girdeji , töleg.

Maliýe – bu pul serişdeleriň emele gelmegi we paýlamagy bilen baglanşykly ykdysady aragatnaşyklaryň ulgamy.

Maliýe aşakdaky görnüşlerde bolup bilýär:

1. Döwlet maliýesi
2. Edaralaryň,firmalaryň ,korporasiýalaryň maliýesi
3. Ilatyň maliýesi
4. Fiziki şahslaryň maliýesi

Döwlet maliýesi – bu jemgyýetiň maliýe ulgamyň bir bölegidir.Ol döwlet funksiýalary ýerine ýetirmek üçin gerek bolan pul fondlaryň hereketini öz içine alýar.

Firmalaryň , edaralaryň , korporasiýalaryň maliýesi – bu hojalyk obýektleriň ykdysady işiniň prosesinde döreýän,paýlanylýan we ulanylýan pul aktiwleri .

Ilatyň maliýesi – bu öý hojalyklaryň , fiziki şahslaryň , ilatyň pul serişdeleriň hereketini häsiýetlendirilýän maliýe ulgamuň bölegi.

Ykdysadyýetde pul we maliýe aragatnaşyklaryň aratapawudy bar.

Maliýe – bu haryt pul aýlanşykdan tapawud edýän „puluň özbaşdak hereketini ýörite proses hökmünde häsiýetlendirýän pul aragatnaşyklaryň bölegi .

Maliýe ulgamynda üznüksiz önümçiligiň netijeleri makroykdysady derejede pul fondlaryň üsti bilen paýlanylyşy .

Döwlet maliýesi 4 esasy düzümini öz içine alýar:

1. Döwlet býujeti
2. Ýerli maliýe
3. Döwlet edaralaryň maliýesi
4. Ýörite jemgyýet fondlaryň maliýesi

Býujet bu girdejeleriň we çykdajylaryň düzümi.

Býujet girdejeleriň esasy metodlary bolup- salgytlar , zaýomlar we puly çap etme (emissiýa) çykyş edýär.

Býujetiň çykdajylary – bu döwletiň ykdysady , sosial we administratiw funksiýalary amala aşyrmak üçin edilýän çykdajylar.

Kärhanalar we banklar

Halk hojalygynda kredit gatnaşyklary banklar tarapyndan amala aşyrylýar, Banklar wagtlaýyn bos pul serişdelerini jemleýärler we kredit berýärler. Býujetiň hasabyna gurluşygy maliýeleşdirmek, kärhanalaryň arasynda hasaplaşyk geçirmek, emissiýa we kassa operasiýalaryny amala aşyrmak üsti bilen geçirilýär. Kredit, hasaplaşyk we emissiýa hyzmatlaryny etmek bilen banklar jemgyýetçilik önümiň öndürilişiniň, paýlanyşynyň we peýdalanyşynyň üstünden barlag edýär.

Banklar üç sany wezipäni ýerine ýetirýär: 1.Hasaplaşyk; 2.Kredit; 3. Inwestision. Hasaplaşyk wezipesinde banklar hojalyk subýektleriniň arasynda dürli hasaplaşyklary amala aşyryr. Kredit wezipesi banklaryň kredit bermek ukybyndan gelip çykýar. Dürli ylalaşyklara girip banklar maýa goýumlary goýni bilen inwestision wezipäni hem ýerine ýetirýär.

Banklar, umuman iki görnüşe bölünýär; döwlet banklary we paýdarlar-täjirçilik banklary.

Türkmenistanyň bank ulgamyna şu aşakdaky banklar girýär:

I. Döwlet banklary:

Türkmenistanyň Merkezi banky;

Türkmenistanyň döwlet daşary ykdysady işler banky;

Türkmenistanyň süýşüringiler banky;

"Türkmenbaşy" döwlet-täjirçilik banky;

"Daýhanbank" döwlet-täjirçilik banky;

"Turkmenistan" döwlet-täjirçilik banky;

"Prezidentbank" banky.

II. Paýdarlar-täjirçilik banklary:

"Senagat" paýdarlar-täjirçilik banky;

"Garaşsyzlyk" paýdarlar-täjirçilik banky;

"Garagum" halkara paýdarlar banky.

Ýurdumyzyň baş banky bolup Türkmenistanyň Merkezi banky çykyş edýär. 01 Turkmenistan döwletiniň adyndan hem-de onuň tabşyrygy boýunça halkara derejesinde hereket edýär, ýurduň içeresinde kredit-pul gatnaşyklaryny kadalaşdyrýar. Onuň pul belliklerini göýbermäge we şolary dolanyşykdan aýyrmaga ýekemen hukugy bardyr. Merkezi bank döwlet býujetiniň kassasynyň ýerine ýetirilmegini üpjün edýär, ýurdumyzyň beýleki bariklarynyň işi kadalaşdyrýar, olaryň arasynda hasaplaşyk geçirýär, Türkmenistanyň Merkezi banky beýleki banklara ygtyyarnama (lisenziýa, ýagny olara öz işini amala aşyrmaga hukuk) berýär, olaryň işiniň üstünden barlag edýär.

Paýdarlar-täjirçilik oanklary eýeçiligiň dürli görnüşine esaslanýar.

Olar şu aşakdaky bank işlerini geçirip bilýärler, ýagny:

- müşderleriň sçýotlaryny açmagy we olary alyp barmagy;
- müşderleriň tabşyrygy boýunça hasaplaşygy we olaryň kassa hyzmatyny amala aşyrmagy;

- goýumlary çekmegi we karz alyjy bilen ylalaşmak kassa hyzmatyny amala aşyrmagy; investirlenýän serişdeleriň eýçleriniň tabşyrygy boýunça, şeýle hem bankyň öz serişdeleriniň hasabyna maýa goýumlary maliýeleşdirmegi;

- paýnamalary we beýleki gymmatly kagyzlary göýbermegi. Töleg resmina-malaryny we gymmatly kagyzlary satyn almagy, satmagy we saklamagy;

- daşary ýurt walýutasyny satyn almagy we satmagy;

- enjamlary, transport serişdelerini we gaýry emlägi kärende şertlerinde bermek üçin olary bankyň öz serişdeleriniň hasabyna satyn almagy (lizing işlerini amala aşyrmagy); degişli ygtyýarnama bar bolan halatynda beýleki işleri geçirmegi;

Maddy önümçiligiň we maddy gymmatlyklaryň söwdasynda banklaryň işi gadagan edilýär.

Eger-de Türkmenistanyň Merkezi , bankynyň ygtyýarnamasy bolsa, daşary ýurt banklarynyň we olaryň bölümieriniň işine hem Türkmenistanda rugsat berilýär. Biziň ýurdumyzda 1995-nji ýyla çenli ýeke-täk bilelikdäki türkmen-türk banky işleýärdi. Ol Türkmenistanyň kärhanalary bilen hyzmatdaşlyk edýän Türkiýäniň firmalaryna hyzmat edýär.

Türkmenistanyň Prezidentiniň 1995-nji ýylyň ýanwarynda kabul eden kararyna laýyklykda "Rossiýskiy kredit" kommersiýa bankyna Türkmenistanyň guramalarynyň we kärhanalarynyň gatnaşmagy bilen Turkmen) stand a özüniň bölümini döretmäge ygtyýar berilýär. Bu böiüm "Rossiýskiy kredit" ady bilen bilelikdäki "Türkmen-russiýa banky" görnüşinde açyldy. Bank Russiýa Federasiýasy bilen söwda-ykdysady we maliýe hyzmatdaşlygyny pugtalandyrmak, iki taraplaýyn löleg ulgamyny kämilleşdirmek, bilelikdäki investision taslamalary maüýelçşdirmek üçin maýalary jemlemek. maksady bilen dörodüdi.

Biziň ýurduňyzyda lürkmen-türk we Päkistanyň Milli bankynyň, "Saderat Eýran" bankynyň Aşgabat şähfci'indäki bölümleri hem işleýär.

Banklar hojalyk hasaplaşygy esasynda işleýär. Olar öz işiniň netijesinde peýda alýar. Bankyň peýdasyny onuň aýan prosent bilen harajatlarynyň aratapawudyna deňdir. Bankyň harajatlarynyň goýumlar hoýunça tölenen prosentler we bankyň üzüni saklamak üçin edilen çykdaýyia girýär Bacf-.yň peýdasynyň çeşmesi bolup, öniimçilikde döredilen go^maça gymmat çykyş edýär.

Bankyň peýdasynyň onuň öz kapitalyna prosent hasabyndaky gatnaşygy bankyň peýdasynyň normasy emele gctirýär. Bu norma aşakdaky görnüşde kesgitlenýär:

$$\text{Bankyň peýdasynyň} = \frac{\text{Bankyň peydasy}}{\text{normasy}} \times \frac{\text{Bankyň öz kapitaly}}{100\%}$$

Türkmenistanda hereket edýän banklar

1. Türkmenistanyň Merkezi banky
 2. Türkmenistanyň döwlet dasary ykdysady işler banky
 3. Türkmenistanyň süýşüringiler banky
 4. "Türkmenbaşy" döwlet-täjirçilik banky
 5. "Daýhanbank" döwlet-täjirçilik banky
 6. "Turkmenistan" döwlet-täjirçilik banky
 7. "Prezident" banky
 8. "Senagat" paýdarlar -täjirçilik banky
 9. "Garassyzlyk" paýdarlar-täjirçilik banky
 10. "Garagum" halkara paýdarJar banky
 11. Türkmen-türk kommersiya banky
 12. Türkmen-rusiya karz banky
 13. Päkistanyň Milli bankynyň Aşgabat şäherindäki bölümi
- "Saderat E

Karzlaryň görnüşleri

Pul serişdeleriniň fondunyň hereketiniň dowamynda maliýe bilen bir hatarda kredit gatnaşyklary hem döreýär. Kredit ykdysady kategoriýa bolup, wagtlaýyn bos pul serişdelerini jemlemek we peýdalanmak boýunça emele gelýän gatnaşyklary aňladýar. Ol gatnaşyklaryň subýektleri bolup döwlet, kärhanalar we raýatlar çykyş edýär.

Wagtlaýyn harajatlaryň çeşmesi hökmünde kredit üçin hojalyk dolanyşygyndan pul serişdeleriniň boşamagy zerurdyr. Emma bos pullary jemlemezden, kreditiň hereket etmegi mümkin däldir.

Kärhanalarda wagtlaýyn bos pul serişdeleri öňi bilen elaryň esasy önümçilik fondlarynyň gymmatynyň hereketinde emele gelýär. Bize belli bolşy ýaly, bu fondlar öz gymmatyny täze önüme bölekleyin geçirýär. Olaryň gymmatynyň önüme geçirilen bölegi bolsa, amortizasion fondda jemlenýär. Ine, şu fondda jemlenen pul serişdeleri esasy fondlar doly tüzelenýänçä kreditiň çeşmesi bolup çykyş edýär.

Kärhanalaryň aýlanma serişdeleriniň hereketinde hem wagtlaýyn boş pul serişdeleri emele gelýär. Harytlary satmakdan we hyzmatlary etmekden gazanan, puluny kärhana dessine zähmet predmetlerini satyn ilmaga we iş hakyny tölemäge harçlanmaýar. Şonuň üçin hem aýlanma serişdeleriniň bir bölegi wagtlaýyn boş pul serişdesi görnüşinde onuň hasaplaşyk hasabynda saklanýar.

Kärhanalaryň peýdasynyň olaryň ygtyýarynda galýan bölegi hem kredit serişdeleriniň çeşmesidir. Peýdanyň bu bölegini kärhana dessine peýdalanmaýar we ol wagtlaýyn boşdyr.

Karzlaryň çeşmesi bolup dine kärhanalaryň - wagtlaýyn boş pul serişdeleri çykyş etmeýär. Onuň resurslarynyň çeşmesi hökmünde döwlet býujetiniň hem uly ähmlýeti bardyr. Býujetiň serişdeleriniň oňa gelýän we harçlanýan wagtlyry biri-birine gabat gelmeýär. Şonuň üçin döwlet býujetiniň

serişdeleriniň bir bölegi hemişe wagtlaýyn boşdyr we kreditiň çeşmesidir.

Karzlaryň resurslarynyň çeşmesi bolup durmuş ätiýaçlyk fondunyň pul serişdeleri, jemgyýetçilik guramalarynyň puly, ilatyň banklardaky goýumlary we başgalar çykyş edýär.

Halk hojalygynda dörän wagtlaýyn boş pul serişdeleriniň umumy jemi ssuda fonduna emele getirýär. Şu fonduň hereketiniň görnüşi bolup kredit çykyş edýär.

Wagtlaýyn boş pul serişdelerini jemlemek kredit gatnaşyklarynyň birinji wezipesidir. Kreditiň ikinji wezipesi bolsa jemlenen pul serişdelerini kredite isleg bildirilen kärhanalara tölegli, yzyna gaýtarmak şerti bilen bermekdir.

Karzlara belli bir derejede hemme kärhanalar isleg bildirýärler. Sebäbi olaryň harajatlara bolan islegleri öz serişdeleriniň hasabyna hemişe ýapylmaýar. Şonuň üçin kärhanalaryň goşmaça pul serişdelerine bolan islegleri karzlaryň hasabyna kanagatlandyrylýar.

Karzlaryň möhletine we name maksada niýetlenýändigine baglylykda gysga, orta we uzak möhletleýin bolup biler.

Gysga möhletleýin karz bir ýyla çenli wagt bilen berilýär we kärhanalaryň aýlanma serişdeleriniň hereketi biien baglanyşyklydyr. Her bir kärhananyň belli bir möçberde öz aýlanma serişdeleri bolýar. Olara bolan goşmaça isleglerini bolsa gysga möhletleýin kreditiň hasabyna "aýlanma" serişdeleriniň üstüniň ýetirilmegi önümçiligiň üznüksizligini üpjün edýär.

Orta möhletli karzlar baş ýyla çenli berilýär we esasy fondlaryň hereketi bilen baglanyşykly. bolýar. Olar bar bolan hojalyk obýektleriniň giňeldilen üznüksiz önümçiligine hyzmat edýär.

Uzak möhletleýin bolsa karzlar baş ýyldan köp wagta berilýär. Bu karzlar täze gurluşyga maýa goýumlaryny goýmagyň, kärhanalary abadanlaşdyrmagyň we tehniki taýdan kämilleşdirmegiň çeşmeleriniň biridir.

Karzlar şu aşakdaky esasy ýorelgelerde gurulýar:

1. Belli bir maksatlylygy. Karzlar belli bir maksat üçin berilýär. Karz haýsy maksatlar üçin berlen bolsa, kärhana ony dine sol maksatlar üçin hem peýdalanmalydyr;

2. Möhletliligi we yzyna gaýtarylyp berilmegi. Karz berk kesgitli möhlete berilýär. Sol möhlet geçen son, ol gaýtarylyp berilmelidir

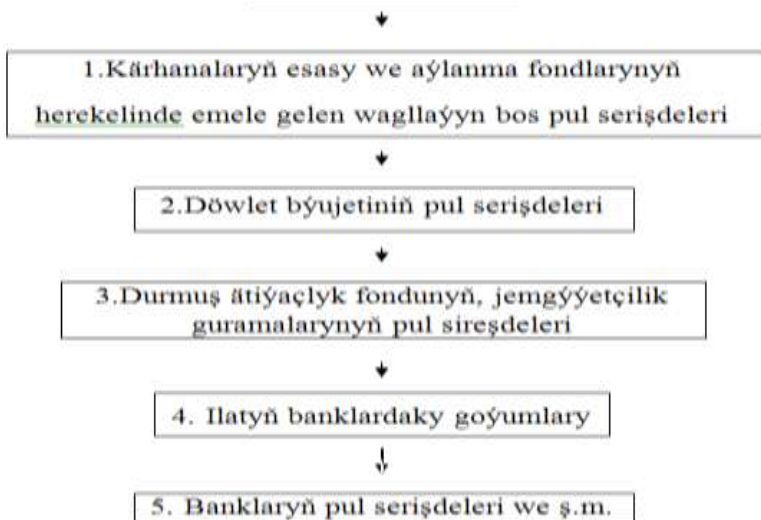
3. Karzyň üpiünçiligi. Karz almak üçin kärhananyň maddy gymmatlykiarynyň bolmagy we öz serişdeleri bilen ýapyp

bolmaýan önümçilik harajatlarynyň bolmagy zerurdyr;

4. Tölegliligi. Karz tölegli berilýär. Karzdan peýdalanandyklary üçin kärhanalar belli bir present töleýärler. Present alynmagy kärhanalary öz serişdelerini gowy peýdalanmaga we artykmaç puly karz almazlyga mejbur edýär, çünki present kärhananyň peýdasynyň hasabyna tölenýär.

Jemgyýetçilik önümçiliğinde karzyň orny ulydyr. Birinjiden, karz üznüksiz önümçiligiň yzygiderligini üpjün edýär we onuň ösüşini çaltlandyrmaga hyzmat edýär. Ikinjiden, jemgyýetçilik önümçiliginiň netijeligini ýokarlandyrmaga ýardam edýär. Sebäbi ol önümçiligini we dolanyşygyň wagtyny azaltmaga, pul serişdelerini tygşytlamaga mümkinçilik döredýär. Karzyň möhletliligi, yzyna gaýtaryp berilmeliligi we tölegliligi bolsa kärhanany karz aian pul serişdelerini netijeli peýdalanmaga höweslendirýär. Üçünjiden. Karz kärhanalaryň işine, olaryň özleriniň we karz alan serişdeleriniň peýdalanyşyna bank tarapyndan barlag etmegiň ygtybarly serişdesidir

Karzyn çeşmeleri

Karzyn ýörelgeleri

11.2 Fond bazary :başlangyç we gaytadan fond bazary, paýnamalary çykarmak we alyp satmak .

Gymmat bahaly kagyzy (sertifikatlar)- bu kommersiýa dokumentleri, olar:

1. Pul ýada maddy görnüşindäki aktiwleriň hususy eýeçiligiň hukuklaryny tassyklaýar;
2. Şol sertifikat alyjylaryň we satyjylaryň arasyndaky karz ýada alyp –satma aragatnaşyklaryny ýuridiki taýdan berkidýärler;
3. haýsy bolsada bir görnüşinde girdeji getirýärler ;

Gymmat kagyzlary 3 topara bölüp bolýar :

1. Esasy – bu paýnamalar , obligasiýalar , wekseller ;
2. Proizwodnylar – bu warrantlar , opsiýalar we fýuçerslar;
3. Maliýe –bu çekler , kredit kartolar , depozit sertifikatlar, bank akseptorlar we käbir maliýe dokumentler.

Iň wajip we möçberli görnüşleri bolup aksiýalar we obligasiýalar çykyş edýärler.

Paýnama- bu onuň eýesiniň paýdarlar jemgyýetiň hususy serişdelerinde öz paýy bardygy hakda tassyklaýan , gymmat kagyzy satyna alýanyň we satýanyň arasyndaky aragatnaşyklary keskiýän , möhletsiz häsiýete eýe we

paýdarlar jemgyýetiň işinden paýnamaň eýesine girdeji getirýän gymmat kagyzy.

Paýnamalaryň käbir görnüşleri ses bermäge hukuk berýärler , diýmek belli bir paýdarlar jemgyýetiň dolandyrmasyna baş goşmaga hukuk berýärler .

Obligasiýa – bu ony çykaran şahsy bilen we obligasiýanyň eýesi bilen arasynda karz aragatnaşyklary tassyklaýan, möhleti bar häsiýetli we göterim görnüşinde girdeji getirýän gymmat kagyzy

Paýnamalaryň görnüşleri :

1. Ýönekeý we artykmaş hukuk beriji (prewelegirowannyýe)
2. Şahsy we görkezijä degişli
3. “ilat” pes derejeli nominally
4. ynamly
5. Daşyndan çykarylýan tölegli we mugt
6. Diwident tölemeli möhletini uzaltma we ş.m.

Obligasiýalaryň görnüşleri :

1. şahsy we görkeziji
2. göterimli(kuponlary bar) we götetimsizler (diskont getirýänler)
3. bazar we bazardäl
4. umumy we maksatlaýyn
5. esasly we esassyz
6. möhletli we möhleti uzadylýan
7. konwertirlenilýän we konwertirlenmeýän
8. döwlet we korporatiw

Gymmat kagyzlar 4 klassiki häsiýetlere eýe bolmaly:

1. howupsyz (ynamly)
2. girdejeli
3. maýa goýum ösüşini upjin etmeli
4. geçginlikli ýada bazarlaýyn bolmaly

Fond bazary – öz içine 3 sany esasy element alýar:

1. satyjylar (emitentler -çykaryjy)
2. alyjylar (inwestorlar –maýadarlar)
3. dellallar (brokerler)

4. maklerler (nem.sözi - dellal)

Fond bazary 3 esasy galyba eýe:

1. Birža – aukcion - şol ýerde iri korporasiýalaryň we banklaryň aksiýalary we başga gymmat kagyzlary satylýarlar we alynýarlar .

2. “Köçe” ýada açyk bazary – şol ýerde gymmat kagyzlary erkin ýagdaýda satylýar we satyna alynýar .

3. Ýapyk paýdarlar jemgyýetlerde alynyp satylmagy, başga söz bilen , birek – birek arasynda paýnamalary satmak .

Dünýäde 200 sany fond biržalary bar . Olaryň arasynda iň irisi diýip Nýu-Ýork , Tokio , London biržasy hasaplanylýar .

Gymmat kagyzlaryň bazary ýuridiki hem-de ykdysady kanunlara garaşly bolup durýar:

1. Geçginlik (gelişikleri amala aşyrmak üçin amatly şert döretmek).

2. Netijelilik(alyp –satma boýunça edilen çykdaýlary hasaba alyp olaryň derejesini peseltmek).

3. Habarlylyk we ynamdarlyk ýada kepillilik.

Fond bazarynda paýnama bahalaryň 4 görnüşini bar :

1. Nominal – paýdarlar jemgyýetiň açylan wagtynda paýnamanyň bahasy ;

2. Balans – korporasiýanyň öz nukdaý nazaryndan belli bir wagtyndaky paýnamalaryň bahasy ;

3. Likwidasion – korporasiýanyň tozan wagty paýnamalaryň bahasy ;

4. Bazar – kurs boýunça paýnamalaryň bahasy

Paýnamalaryň kursy diskontyň esasynda belleniýär;

$P_k=1$ paýnama düşýän girdeji

Göterimiň ortaça stawkasy

Ýönekeý paýnamalar girdejiň 3 görnüşini getirip bilýärler:

1. Diwidentler

2. Goşmaça paýnamalary

3. Esaslandyrylan girdeji

Artykmaç hukuk beriji paynamalar – girdejiň bir görnüşini getirýärler-diwidentleri.

Diwidentler – fiksirlenen häsiýete eýe , ol ýönekeý paynamalaryň girdijesinden tapawudy , onuň kepillendirilen esasy bar .

11.3 Kärhananyň esasy maliýe dokumentleri : balans, girdeýji we çykadjy hasaby , maliýeleşdirmegiň hasaby .

Maliýe hasabatlarynyň maksady ulanyjylaryň giň hataryna ykdysady çözgütleri kabul etmekde peýdaly bolan maglumatlary , ýagny kärhananyň maliýe ýagdaýy ,işiniň netijeleri we maliýe ýagdaýyndaky üýtgeşmeler baradaky maglumatlary ulanmaga bermekden ybaratdyr .

-Kärhanany netijeli dolandyrmak üçin ,zerur bolan çözgütleri kabul etmek üçin , gerek bolan ozwagtyndaky we takyk maliýe we statistiki hasabatlary almakda gerek;

-Kärhananyň dolandyrylyşynyň netijeleri baradaky hasabaty almak üçin.

Maliýe ýagdaýy baradaky maglumatlar esasan hem buhgalteriýa balansynda berilýär . Kärhananyň maliýe ýagdaýuna onuň eýelik edýän ykdysady serişdeleri (aktiwler) , kärhananyň maliýe düzümi (bergililigiň düzümi we täze aksiýalary çykarmak ýoly bilen maliýeleşdirme), onuň geçginlikliligi we tölrgeukyplylygy (özünüň häzirki we uzak möhletli karz borçnamalaryny üzmäge ukyplylygy) täsir edýär. Maliýe hasabatlarynyň kärhananyň dürli nukdaý nazaryny görkezýändigine garamazdan , ähli hasabatlar arabaglanyşykly, sebäbi olar şol bir operasiýanyň dürli taraplarynyň täsirini görkezýär.

Buhgalteriýa balansy operasiýalaryň ykdysady serişdelerine edýän täsirini görkezýär we şol serişdelerde jemlenýär.

Maliýe netijeleri baradaky hasabat şol bir operasiýanyň girdejä we peýda täsirini , şeýle-de çykdaýynyň we zyýan çekmäniň sap girdejä gatnaşygyny görkezýär.

Maliýe seljermesiniň köp bölegi şu aşakdakylardan durýar:

1. Buhgalteriýa balansy
2. Maliýe netijeleri baradaky hasabat
3. Hususy maýa baradaky hasabat
4. Pul akymlary baradaky hasabat
5. düşündiriş ýazgy
6. Garaşsyz auditoriýň hasabaty

Maliýe seljermesi adatça garaşsyz auditoriýň hasabatlary bilen alnyp barylýar.

Audit – bu kärhananyň maliýe hasabatlarynyň sistematiği barlagy .

Auditoriýň hasabaty – bu daşky auditoriýň geçiren maliýe hasabatynyň we esasy hasap maglumatynyň barlagynyň netijesi . Maliýe hasabatynyň buhgalteriýa hasabynyň umumy kabul edilen prinsiplerine laýyklykda adalatly görkezilendigine (ýa-da adalatly daldigine) şaýatlyk edýär.

Buhgalter balansy – hasabatda görkezilen senede kärhananyň nämä eýelik edýändigini we onuň bergililiginiň nähilidigini görkezmek bilen kärhananyň maliýe ýagdaýyny şekillendirýär.

Maliýe netijeleri baradaky hasabat- görkezilen wagt aralygynda kärhananyň nähili işländigini barada maglumat berýär we kärhananyň işiniň netijelelerini peýdada ýa-da zyýanda görkezýär.

Hususy maýa baradaky hasabat-buhgalter balansynyň hususy maýa bölümindäki dürli döwürleriň maglumatlaryny deňeşdirýär.Düzgün boýunça , hususy maýadaky üýtgeşmeler kärhananyň peýdasyndan ýa-da zyýanyndan , diwidentlerden ýa-da paýnama göýbermekden ýüze çykýar.

Diwidentler –bu paýdarlara olaryň maýa goýumlary üçin ñwezini doldyryan tölegler.

Pul akymlary baradaky hasabat-esasy ,maýa goýum we maliýe işlerinden akymlara bölünmek bilen , wagtlaýyň döwrüň dowamynda kärhananyň pul serişdeleriniň hereketi baradaky hasabaty görkezýär.

Düşündiriş ýazgy-ulanyjylara maliýe hasabatlary barada has giňeşleýin maglumat berýär.

Maliýe gözden geçirme-kärhananyň ýolbaşçylary her ýyldan ýyla edilýän maliýe hasabatlaryndaky düýpli üýtgeşmelere düşündiriş berýär.

Girdeji – bu hasabat döwründe ykdysady peýdanyň artmagy . Bu aktiwleriň gelmegi ýa-da gymmatynyň ösmegi ýa-da borçnamalaryň azalmagy görnüşinde bolup geçýär.

Çykdaýylar – bu hasabat döwründe ykdysady peýdanyň azalmagy . Bu aktiwleriň girmegi ýa-da könelmegi ýa-da borçnamalaryňartmagy görnüşinde bolup geçýär.

Peýda – bu hojalyk subýektine täsir edýän ýagdaýlaryň , wakalaryň esasy we esasydäl işiniň netijesinde kapitallyň artmagy.

Zyýan – esasy işiň we beýleki ähli operasiýalaryň , ýagdaýlaryň , wakalaryň netijesinde kapitallyň(maýaň) azalmagy.

Girdeji – kärhanany maliýeleşdirmegiň esasy çeşmesi bolup durýar. Peýdany we zyýany näçe ir hasaplasaň , şonça-da ir kärhanadaky ýüze çykýan meseleleri çözmäge mümkinçilik berýär.

Maliýe netijeleri baradaky hasabaty düzmegiň maksady – kärhananyň işiniň netijelerini peýdalylyk nukdaý nazaryndan umumylaşdyrylan gornüşinde görkezmekdir.

Maliýe netijeleri baradaky hasabatynyň gymmady , onuň siziň işiňiziň netijeleri bilen we şol netijelere ýetmek üçin sarp eden güýjiň arasyndaky arabaglanyşygy görkezýänligidir. Bu

hasabat işiň haýsy gňrnüşleriniň peýda getirýändigini , haýsylaryň zyýan getirýändigini görkezýär.

Hasabatda amortzasiýa görkezilýär ,sebäbi ol çykdaýj we tersine kreditiň üzülmegi (esasy tölegi)çykdaýj bolmansoň , ol hasabatda görkezilmeyär.

Maliýe netijeleri baradaky hasabatýň gurluşy:

- hasabat döwründe satuwdan giren düşewüdi görkezýär;
- döwürdäki çykdaýjlary (göni we gytaklaýyn);
- peýdanyň ýa-da zyýanyň jemi ;
- peýdanyň ulanylyşy (salgyt, býujete tölegler, karz üçin %-ler).

11.4 Kärhanalaryň maliýesini düzmek ,dolandyrmak we derňemek.

Türkmenistanda maliýe serişdeleri merkezleşdirilen we merkezleşdirilmedik tertipde döredilýär . Merkezleşdirilen tertipde döwlet býujeti, býujetiň düzüminde we býujetden daşary pul toplumlary , ätiýaçlyk toplumlary döredilýär. Munuň alnan pul girdejileri , döwlet krediti hökmünde täjirçilik banklaryň , süýşüringiler we beýleki banklaryň serişdeleri ulanylyp bilner . Döwlet kähallatlarda öz girdejisini emele getirmek üçin , ýa-da býujet ýetmezçiligini ýapmak üçin gymmat bahaly kagyzlary çykaryp ilat arasynda , kärhanalar arasynda ýerleşdirip , şolaryň hasabyna öz maliýe resurslaryny döredip biler. Döwlet serişdeleriniň esasy bölegini edara görnüşli we fiziki taraplaryň töleýän salgytlary emele getirýär. Merkezleşdirilen maliýe serişdeleriniň esasy bölegini ýurdumyzda öndürilen milli girdeji emele getirýär. Milli girdeji diňe önümçilik bilen meşgullanýan kärhanalarda emele getirilýär. Diýmek , döwletiň maliýe serişdeleriniň artmagynyň esasy çeşmesi önümçiligiň artmagydyr.

Kärhananyň maliýe serişdeleri 3 sany toparyň hasabyna emele getirilýär:

1. öz serişdeleriň hasabyna , ilki başda ýa-da dñwletiň hasabyna ;

2. maliýe bazarynda gymmat bahaly kagyzlary satyp toplanan maliýe serişdeleri;

3. banklardan we beýleki kärhanalardan (kreditor) alynýan pul serişdeleriniň düzümi esasynda .

Kärhananyň maliýe serişdeleri şu aşakdakylardan ybarat:

Ilkibaşda öz serişdeleriniň hasabyna , ýa-da keseden çekilen pul serişdeleriniň hasabyna döredilen sermayasy , (gor-kapitaly), önümçilik başa barandan soň umumy pul girdeji we girdejisiniň belli bir bölegi bolup durýan peýda , ylmy barlaglaryň netijesinde alnan peýda , her-hili maliýe amallardan alnan peýda , başga kärhanalardan alnan öwezini dolmalar, sylaglar,maliýe kömekleri we beýlekiler; hojalyk usulynda gurluşygy alyp barmak netijesinde gazanylan peýda , amortizasiýa toplumyna edilýän aýrylyp goýulmalar; kärhananyň balansynda görkezilen durnukly passiwler we beýleki çeşmeler (býujet we ş.m.)

ULANYLAN EDEBIÝATLAR.

1. Türkmenistanyň Konstitusíasy. Aşgabat, 2008.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. I tom. Aşgabat, 2008.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. II tom. Aşgabat, 2009.
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, Halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2007.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. Aşgabat, 2007.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde sözlän sözi. (2009-njy ýylyň 12-nji iýuny). Aşgabat, 2009.
7. Türkmenistanyň Prezidentiniň “Obalaryň, şäherleriň, etrapdaky şäherçeleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin” Milli maksatnamasy. Aşgabat, 2007.
8. “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasy. “Türkmenistan” gazetini, 2003-nji ýylyň, 27-nji awgusty.
9. “Türkmenistanyň nebitgaz senagatyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Maksatnamasy”. Aşgabat, 2006.
10. Türkmenistanyň hormatly Prezidentiniň BMG-ýň Baş Assambleýasynyň 62-nji sessiýasyndaky çykyşy. Belgiýa patyşalygyndaky çykyşy.
11. “Aksioner eýeçiligi baradaky kanun”.
12. “Türkmenistanda telekeçilik baradaky kanun”. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Umumy milli “Galkynyş” Hereketiniň we Türkmenistanyň Demokratik partiýasynyň

nobatdan daşary V gurultaýlarynyň bilelikdäki mejlisinde sözlän sözi. Aşgabat, 2007.

13. “Türkmenistanyň ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasy, “Türkmenistan” gazetini, 2003-nji ýyl Awgust aýynyň 27-si.
14. В.М.Козырев “Основы Современной Экономики”, Москва 2000
15. Н.А. Сафронова “Экономика организации”, Москва 2007
16. Е.П.Козлова ,Т.Н.Бабченко « Бухгалтерский учёт в организациях» М.-2002

MAZMUNY

Giriş	7
Bap I. Ykdysadyýetde habar hadysalary we olary awtomatlaşdyrylmagynyň obýektiw zerurlygy	11
1.1Habar baýlygynyň we habarlaşmagyň düşünjesi	11
1.2Habar ulgamlarynyň düşünjesi we toparlara bölünilşi	17
1.3Habar tehnologiýasy – habar ulgamynyň esasy düzüji bölegi	22
1.4.Habar ulgamynyň ahyrky ulanyjynyň awtomatlaşdyrylan iş ýeriniň niýetlenilşi we düzümi.	29
Bap II. Kärhanalaryň maýasy we emlägi	30
2.1 Kärhananyň emlägi	30
2.2 Kärhananyň emläginiň düzümi	31
2.3 Kärhananyň maýasy	31
2.4 Hususy, karza alnan maýa	32
2.5 Tertipnama maýasy	32
2.6Tertipnama maýanyň möçberi	34
2.7 Esasy we dolanşyk maýa	35
Bap III.Esasy fondlar.	37
3.1.Esasy fondlarynyň düzümi we gurluşy	37
3.2.Esasy fondlara baha bermek usullary	41
3.3.Esasy fondlaryň amortizasiýasy we ýoýulmagy	45
3.4.Esasy fondlary ulanmaklygyň görkezijileri	50
Bap IV. “Kärhananyň dolanşyk serişdeleri.”	54
4.1 Dolanşyk serişdeleriniň düzümi we gurluşy	54
4.2 Dolanşyk serişdeleriniň kadasy. Olaryň emele gelmegiň çeşme	57
Bap V. Kärhananyň zähmet resurslary.	58
5.1 Kärhananyň işgärleri	58
5.2 Zähmet öndürjiligi	63
5.3 Zähmeti gurnamak	65
5.4 Zähmeti maddy taýdan höweslendirmek	71
5.5 Zähmet bazary, iş bilen üpjünçilik, işsizlik	72
Bap VI. Önümiň özüne düşýän gymmaty.	77

6.1 Özüne düşýän gymmatynyň düşünjesi we düzümi	77
6.2 Özüne düşýän gymmatyny pese düşürmegiň ýollary	80
Bap VII. Baha emele gelişi	83
7.1Bahanyň wezipeleri we manysy	83
7.2Bahanyň emele gelişiniň düzgünleri we usullary	84
Bap VIII Peýda we düşewüntlilik.	87
8.1Peýda	87
8.2 Peýda we düşewüntlilik barada düşünje	87
8.3 Peýdanyň düzümi we paýlanyşy	89
8.4 Düşewüntlilik	91
Bap IX.“Buhgalter hasabaty we audit.”	95
9.1Buhgalter hasabatynyň düýp manysy, esasy meseleleri we prinsipleri	95
9.2 Audit	97
Bap X. Salgyt salmagyň esaslary.	101
10.1Türkmenistanda salgyt ulgamy	101
Bap XI .Kärhanalaryň maliýesi.	109
11.1 Maliýe bazary :düşündirişi we funksiýalary.	
Kärhanalar we banklar. Karzlaryň görnüşleri	109
11.2Fond bazary :başlangyç we gaytadan fond bazary, paýnamalary çykarmak we alyp satmak	118
11.3 Kärhananyň esasy maliýe dokumentleri : balans, girdeýji we çykdaýy hasaby , maliýeleşdirmegiň hasaby	121
11.4 Kärhanalaryň maliýesini düzmek, dolandyrmak we derňemek	124
Ulanylan edebiýatlar	126